Инъварь и Всеволодъ, и вси

три Мьстиславичи, нехоуда

гнѣзда шестокрылци...

(Слово про Ігорів полк)

НА КАМ'ЯНІЙ МЕТОПІ

З наруччям сонця оперід себе ріка плила лунким бісом, і Волинь переглядалась у ній, як у дзеркалі із золота. Хвиля, пройнята блакиттю, то жбурляла пісками в рибальські дворища осторонь, то розплескувалась у шепіт струї, що ні стоїть, ні пливе...

Аж покрай Ріж-Долини збиралася в собі як для довгого віддиху — співала Давнину.

У княжому саду появився струнький юнак з довгими, суворими брівми, стріпнув гусеницю з рукава нового одягу й пішов стежками серед розцвілих дерев.

Було добре видно біг Лугу, сонячний кур над ним та вузол шляхів із кам'яним дороговказом, опікуном розпуття. Це було колишнє ідолище — його обличчя гляділо із силою понад святогірське, старокурганне горбовиння. Різьбар-груботеса пробирався так неграмотно й так пристрасно крізь божеські тайни творчості, аж з простої речі вчинив несамовиту. Кожний удар його долота змагав до монументу.

Обіч дороговказу стояв кметь-гусляр, він придержував колінами посох і в'язав на ньому свій клунок перед трудом далеких доріг. Виглядав сам як Світовид, що вибирається на казковому коні в мандрівку по весняній землі.

Щось він там, певно, говорив із криниць бистрої пам'яті, й говорив не будь-як, бо ватага рибальських хлопчиськів, що залюбки увихаються по зарінках, стояла непорушно серед рум'яного краєвиду...

А з-понад ставів у полях глухо гудів ляск праників, пахла ватра з ялівцю й із глибини садів стелився плач і олосильниці, що приказувала біля колива після нічних посвітин, мов у листок співала:

— Помер дідо, помер... Сідаймо й плачмо всі три дні враз! Йде наш дідо та в тернову путь... Через глоговий скаче згар... Сипмо сльози, дощі! Гасім, гасім огонь!

Княжич походжував із піднесеними брівми, немов вважав чари цього поранку за данину своїй молодості, тілу, повному юнацьких обітниць, сяйву твердих голубих очей. Його ноги, взуті в погинастий та легкий сап'ян, ішли танком під спів шістнадцятилітніх стегон.

Хвилина оце тільки, як княжич вискочив нагий із шкур свого лігва і як витер себе з чуба до п'ят рядном, змоченим у росі; те почуття свіжості в нього було близьке втіхи. Увесь мигтючи силою, він накинув на себе світлий одяг святковий та накрив сміливу голову шапкою із срібним поблиском, гостроверхою, як шолом.

О насолодо, бути, нарешті, самим на ввесь широкий, глухий сад! Від тижня гості не переводяться: вчений Кирило з Турова

з'їхав у Володимир із дияконами, анагностами, співцями навіть, то батько велів ні кроком із дому. Очевидно, як бути Мстиславові без удатної парості Романа? Недаром вірлиним іменням Шестикрила нарекли хлопця бояни.

Почалось із неділі, та ледве пил доріг приліг за турівськими гістьми, увезлися в замок посли з Новгорода, горді, окаті, важко великі, в сукнях до кісток і старосвітських запиналах із розрізом. За ними скриня із свастикою, знаком доброго талану, а всередині дари у поміч уклінному слову.

Щось оце посли трохи задовго радять із князем господарем,— на ранній зустрічі в хоромах мати зронила про це звісточку невелику... Вінець Новгорода йому, Романові, принесли. Та батько, звичайно, про недорід, про чумаків, що запізнюються з сіллю, та про сукно з Вологди, що погіршало з часу останньої пошесті. Цить, синку, не зрадь!

Все те не заторкнуло хлопця так живо, не дало стільки для ока й вуха, що молодецький гомін, з яким учора під вечір звалилися в замок купці з Регенсбургу на возах, навантажених зброєю, з купою чурів, засмалених вітрами, вештливих і багатомовних, як хозари. Треба ж випадку, що на воротах перестріла їх друга ватага, з Франків... Ця везла шовк із Руану та амулети й мережива валенсійських селянок.

Батько був радий: ракузький купець, Етельвульф, привіз йому грамоту від бана Кулина з Боснії,— великий воєвода окреслив подрібно торговельний договір із Мстихом та звідомив, що до всіх точок прилучилося вільне місто Рагуза.

Хоч би й брів'ю звела мати на цю суятню! А хіба ж духовники, посли, купці й хмара челяді не вимагали від неї

чогось окремого для себе? І чи з тим, що вона запорядить, не була зв'язана добра слава Волині?

Направду дивно, що коли смеркло, двадцять чужинецьких купців обсіли яворові столи під обчорнілими сволоками на відшибі пекарні, дарма що Тевтони на Франків позирали як котюги,— у зарві ж вони споконвіку! Знову чужинецькі чури в грубих безрукавниках верх опинок до колін і дрібних кісках по плечу, під беретами з чайчиним пером, вечеряли напроти неба в блиску смолоскипів, підбитих червоно на сірій цині чаш.

А в саду, ген, у клітці, заслоненій плахтою, що її гойдав північний вітер, обивала боками запори і стогнала, як людина, золота бестія... Це посли привезли йому, княжичеві, молодого парда з Дербента, кажуть, засвоєного...

На Велеса! Хлопець поклявся б, що видить очі звірюки, як круглі вогні, обведені різкою чорною тінню. Вони сперлися тепер над першою гілкою яблуні біля нового вулика, що його старий Михей розкрасив оноді, мов небесну баню. Та чи це не жевріє покладений у сонці пласт восковиння, де притаїлися медові сльози?

І княжич поклав схрещені руки назад, став іще струнκіший від радощів небуденного спомину.

Отож усе, що живе в городищі, у Володимирі, висипалося проміж світоходів! Розпитували, хто там із словом проховзнувся, що діялося в чужих землях рік, півроку, місяць тому, коли то купці верстали туринзькі чи карконоські ліси, везли дорогий набір поромами чи брили мілконину Луари, Рейну, Влтави й Вісли.

І він сам, Роман, захотів знати, чи це правда, що в штирських печерах кочують безокі залізні дракони?

Ні, ніхто не видів дракона в вічі, але німецького цісаря убила власна хата, що її вивернув вітер у зимову сніговію.

І княжич згадував із лукавим дрижанням уст, як батько розглядав те, що найвартніше з цілого набору й призначене на показ йому, владиці; він спроквола хвалив людську працю, бо купував обмаль.

Відколи оце поставлено церков на горі, у князя живеться, як у тивуна: для своїх щодень молочна каша, чи хліб і сир на хріновому листі. Та прийди чужинець, проїздом,— тут і дичина з корінням, і найкращий дріб, риба вибирана, а меди сичені на винограді.

Будь воно інакше, хіба осудливий язик зав'яжеш? А так про Мстихів достатній рід іде світом слава, дорожча золота.

Тут княжич постояв у задумі — притакував мудрій батьковій щедроті, опісля ж снував думку далі:

...А коли небо потемніло від ситості й туга схилилася над в'яленою кожного серця, франкський крамар Арно забаг пісні так сильно, як у спеку роси. Не звуків замарни, ні! Замарна, добре настроєна,— це рідкий випадок, і тільки з віддалі звук її, мов гладь, пливкий. І не сопілки двогорлиці хотів Арно, ватажок. Геройського слова жадав, де б золотим теремом походжала пісня, безсмертна краса.

І глянь, де не взявся гусляр, той самий силач, кривоніс, як із міді, довгий волос за вуха й верх рамен у грубо зчіплюваній свиті. На голові ріжката платина, з углами над чолом, гей

знаком гусляра, що йде вперто перед себе і щодня здобуває світ епосом, на єдиній струні інструменту.

У радощах винесли йому ослінець під орішину на обійстю, дзбан кучерявого пива ставили перед співцем і плескали в руки з нетерплячки, поки не стихло останнє чиєсь там слово.

Співак сів низько та спер об плече й коліна гуслю, довгу, з одного кусня дерева, подібну до велетенського черпака, де над вижолобиною напнуто тонку шкуру з голосниковими проколами. Тут і сідельце, опора пасмузі кінського волоса — струні. Гудало з натягненим на лукові теж волосяним повісмом він потер пильно живицею, накапаною на плечу гуслі.

Під єдині три звуки, що їх міг добути з-під гудала, він співав звичайно однозвучно з гуслею. Але на цей раз хотів блиснути, вдарив високо, тільки згодом опустив тон нижче. Тепер у тужних, як вітер, переливах, із рисою обрядового напіву, в сміливих мелодійних лініях, обчислених на велику віддаль, він підняв справжню гру.

Найпалкіші краски уяви й найбільше захоплені тони свого серця він передав постаті юнака Святослава в сяйві його лицарської гордині.

Ой водить князь коня перед боєм

— Коня водить по полі широкім

— Укрив його зелен-таламаном.

Дедалі мелодії стали мінитися сонцем і хмарами, нехай що в скупім обсягу тонів. Коли ж прийшла черга на останні акорди, співак похилив свій добре школений голос одну

секунду нижче тону гуслі й держав її так довго, аж заморозь імила серця від насолоди.

— Бійтеся того, хто вміє вмерти без болю!..

Це був тріумф краси, втіленої у старе музичне слово.

Тут княжич затріпав весело віями від дітвацького вдовілля: пригадав, як мати, молода ще, темнолиця, в переміточнім завої над енергійними брівми, хитренько розпитувала в Арна, які по королівських дворах дівчата ростуть, чи є між ними сильні, веселої вдачі та добрі господині? А тоді про Ейкунду з Нормандії слухала довго й радо, очі вниз, підборіддя з вагою на короткій, упертій долоні...

— Так? Сама худібка із світлом увечері обходить? Сушить більце над потоком і співає враз із нормандськими жайворонками? А тоді з батьком жене на лови за ланею, у панцирі й із копієм? Зимою ж перша за всіх перебігає озера на совгах із кінських ребер, між двома киями, що на них лопотять барвисті вітрила?

Ех, і вдатна ж оце дитина, Ейкунда!

Думав про матір і про дівча далеке, та перед його уявою, уявою войовника, сам пригад зброї простелив приваби походів, і, здавалося, юнак став неприявний. У безвісті кудись дивилось лице, до непізнання інше,— ні, зовсім чуже...

Аж голос рога від сторони піль отямив його доразу. Він забув із місця, про що міркував саме, вдарив об поли руками, скочив на степеницю муру і, спертий на пальцях, занісся тонким окликом:

— О-ге! Гельг!

Ось і вони: Гельг, учитель рукопашного бою, і Чтибор, насмішник, з яким хлопцеві завжди не по дорозі, та — улюбленець він батька, що вдієш! Мало не тиждень, як повіялися на тетереви, за цей час могли махнути в Канів, стривожити половців, і назад! Он, виринули проміж берези край гаю, за ними сурмить у ріг чура, простоволосий, з червоним норвезьким соколом. І княжич, дарма що далина, гомонів як недоліток, рад із нагоди гукати:

— Бувай, бувай!

А їздці просто нього, на віддаль мету стрілою. Видно пообчимхувані згортки жупанів і сагайдаки з киненим, як попало, останком стріл. Побували гідно на вечірніх підслухах у ловищі, проміж яр, перерослий омелиною та малинами!

Хлопець аж приблід: попри черево Гельгового коня гойдався жмут глухарів, як рубін і гранати. Яскраві оксамитні півкола над птичими очима, здавалося, були виведені з огню й ніби кричали в сонце про свою несамовиту вроду. На верхніх крилах грали сапфіри, знову ж смарагд спідніх пер розтоплявся у червінь від раннього мерехтіння. Тоді немов жива кров текла повз Гельгів меч і взуття.

О, як милував хлопець очима ловецьку добич, жалібну красу! О, як нудьгував із зависті, аж вітер крутив ним у душі! Білі цятки на чорному тлі віял пригадали йому недавнє голосіння, жіночі похоронні уставки. Коли ж їздці наблизилися на віддаль голосу й зупинились, він загукав навперейми немов байдуже та звисока:

— Миром, Гельгу! Спиш? Як муріг для щуки, так ліс для вікінга. Але жди! Небаром захоплю Дністер, збудую ліс кораблів, ліпших від Канутових, а тоді ти, Гельг, вестимеш їх для мене Чорним морем!

Той підніс велике, гранчасте, як щит, обличчя, очі ясні й мудрі, глипнув на хлопця прижмурком і позіхнув, щоб не засміятися вголос.

— І чудак же наш сокіл, дивіть! — скрикнув навмання.

А птах справді поводився дивно: він наставився немов до удару, кожна пишка відстала в ярім забутті, кожна пір'їнка дрижала гей клоччя на веретені. Якою силою нежданою пружилися оці бойові груди! М'язи були напричуд, кігті мов із халцедону. Крила закарлючилися ніби топори, смугасті летівки розсунули прути з заліза. Язик черкотів щось із шипотом, чичитав, черкотів...

А княжичеві сап'янці прикипіли на хвилину до землі й підірвалися зараз же від враження. Щось шугнуло проміж дерева пологим цятковинням, заруділо долі — і щезло як дим.

Княжич здвигнув плечима, подумав — і заспокоївся.

У цю ж мить сокіл, готовий до лету, стрибнув із дзвоном срібних оков, почеплених довкола пірнатої ноги. Він розносив у шкамаття рукавицю чури, свого носія, очманілий, кривавоокий... їздці пустили його з прокльоном, самі ж почвалали навколо, в городище. Мали досита ловів!

З завивним фуркотом крил птах ударив у сад і злетів на плече хлопця, як це чинив не раз. А княжич підняв зачаровано руки й гладив хижака по срібних прикрасах край насуненої на

його очі запони... Чув іще під долонею, як він дується проміж лють, ніби божок ловецьких насолод, а тоді...

Тоді під громовий блиск зрозуміння він зірвав накриття з пташиної голови, доглянув іще жахливу гнучкість чогось молодого, цяткатого, пишного й проковтнув думку: пард! Десь там крикнула каня, що п'є воду тільки з неба, день закурився, збуранів... З отрутним позіханням, мов із нудьги без меж, щось звалилося підросткові на груди, аж повернув рам'я лицем до зорі, під ранній вітер із поля.

Він зачув іще, мов дуже здалека, шум соколиних крил над шапкою-шоломом, і світ став крутитися нагло по лінії дикого двобою.

Це пард перевалювався з боку на бік у княжичевих обіймах.

Отож почерклися, як у грізному сні, отож зчіпили м'язи гей у різьбі з граніту!

Таке сниться хіба фризам і метопам, де борються з ловцем кам'яні створи, голова в короні, жилавий хвіст закінчений трикутним листочком. І мріють про таке старі церковні одвірки, хлопські прадавні ярма, писанки, по горах барвінкових...

А юнак знав, чого і як хотів, нехай що неозброєний його п'ястук, засунений у рукав, потрапляв замість у горло, в ікла, простерті назустріч гей білі ножі. Він вріс у землю залізними п'ятами, добував наяву незнані сили. Піт злітав великими каплями поздовж побілілого обличчя й уст із русим налетом, тоді як у квітті співуче, трохи дрімливо сверготів кос,— голос втинаний, чистий...

У якійсь порі борець доглянув краєм зору гребінь на хребті парда, так, гребінь, як на ініціалах книг із Атосе, де зображено райську ріку. Це шерсть з'їжилась у ярому гніві високою стрижкою, на зразок забутих форм, що для них крім блудної луни немає місця на світі.

Була хвилина, коли хлопець дужався вже тільки за віддих, і вона була найстрашніша. Чув тоді в памороці дивний стукіт під гомін свого на смерть розгойданого серця. Щось діялося в його обороні, але що — не знав. А сокіл бив дзьобом гей на залізному току, вибирав очі в парда зажива, кружляв над багром челюсті, роздертої широко.

І тоді шия звірюки блиснула нарешті жовтим опругом на плечі хлопця, то він з одчайдушним свистом губ зашиб її, згріб обіруч, і так стояли обидва, приклонені набік, як перед упадком.

Тривало довго, поки кадовб парда витягнувся, пащека упала, очі вкрила муть...

А витязь послонився, мов від похмілля, під стрічне дерево й опер на ньому плече, що здригалося глибоким ритмом під світлим одягом, святковим...

Над молодим чолом схилилася слава, та сама, що її дзвонять на арфах під високими вежами і свищуть у сопілки край потоків.

Він чув, що заслужив у цю мить на те, щоб почути іржання, покотисте, як спів, і побачити перед собою бахмата із сліпучим відблиском шовкової шкури, з рубіновим світлом на краях листових ушок,— гіппогрифа, що знає дорогу в світ геросів та безсмертних жінок.

Гра була скінчена. Засвідчував це мертвий пардів лоб із миловидною площиною поміж уха, далеко простерті лапи, як точені в бурштині, зуби, що шклилися до сонця ніби півкруг опалу...

І сокіл, що на яблуневій вітці чистив дзьобом обкривавлені пера та, захоплений собою, кричав.

— Який красень! — задихано признав переможець. Він торкнув парда ногою, тоді ж звів брови в одну.

— Леле! ...Світ, всіми красками писаний, що в косицях, що в росах... Весна, а він... Не топтатиме уже по розіграх запашної мурави, ні не кричатиме по горах, коли скелі сиплять каміння серед гульби рисів та змій. І не ждатиме вже його, молодого, винозора лісова Ейкунда... ніколи...

Та за цим словом він глянув, чи хто не чує, очуняв доразу:

— Для діл я чи для голосіння? — засміявся високо й щасливо.— Хіба за плачі купив мій батько дорогу по суду до нового собору, іконопис, як небо, мармур, книги, емаль і філігрань? Он як сіяє вона, нагірня церков, золота спряжка на шатах Волині! А я чи не дав жмені солідів за меч із дамаської криці, якого в додатку сьогодні не було при мені?

Сказав це і йшов бистро, як завжди, в ранок, у сонце. А між деревами біг Гельг, станув, помовчав із глибин, тоді ж проніс обважнілим, аж хриплим голосом:

— На Хорса й Одина! Їздитиму на твоїх кораблях!

З ВІТРОМ ЗА ГОРИ

Дорогами Угорщини, жовтими від сонця, їхав здвиг волинських боярів у барвісних плащах, соболях, у веселкових блисках мечів, дорогім камінні, у поясах золотарської роботи й ковпаках із розкішним убором.

Їздців несли чудові коні, що будили зелені пошуми листя над головами і, як казку край оголомшених сіл, оставляли полум'яні спомини своїх гнучких ший, бойких грудей та всієї краси наряду, від чапраків в огнях дорогих леліток аж до кованого срібла копит.

Хлібними скибами своїх піль, степом у високих травах Угорщина здоганяла весело ті срібні підкови й крилату пряжу грив, направлених із вітром на Буду.

Роман із Волині, дуже молодий, ясний увесь від ковпака із срібної парчі аж до гостродзьобого взуття, правив мрійно конем, мідяногривим, погойдував копієм із червоним блиском, як хиже вірля на смереці поївся далиною.

— Веселі ж оці вітри із світу! — співав у душі.— Який смачний оцей зелений шум із великих, ген, царин! Хочеться з утіхи подужатись із кимось, руном імитися, приперти в потемок, збороти!

Він згадав Новгород, де перекняжив два роки і де з молодечою ненаситністю, з упором і захопленням розправлявся з напасниками доокола себе. Недаром десятилітком уже він вчився по німецьких замках воєнного ремесла! Весела це була гра: висміяти зависних сусідів отим міцним мечем, впокорити до одного!

А потім новгородцям: йду домів!

Бо Мстислав-батько був хворий та в непокою за судьбу Волині слав гінців по сина над далеке Ільменське озеро. Зчинилося диво: старий князь окріп на радощах із цього повороту, смерть вийшла з одрини, стала осторонь...

Вернулися з Романом велич боярської влади, надії на барвисті мандрівки, на лункі пригоди дружинного життя!

А потім згадав княжич недавній день, коли бан Гуніяд із Шрени, гун не тільки з імені, та Довбор, син дідичного бана на Зворнику, явилися у Володимирі з хартією угорського короля Белі. Крім привітів від нього самого, радого дружити повік із парістю Мономахів, й Андрій, син його, передав дари свої княжому юнакові, Романові, в Буду на Купальний турнір, на побратимство вічне кликав... Посли передали княжичеві повну зброю, під східні зразки розкішно інкрустовану, а слуги Белі привезли ще щось несподіваніше князеві Мстиславові і його запопадливій дружині: пару овечок, яких рід виводився із самої Бухари. Беля розвів ним величаву господарку, мішаючи з цією породою своїх важких і молочних овець.

Оці чудово гарні звірята з трикутними голівками і світлою чорною шкурою, повною цупко приплеснутих кучерів, мали стати засновком дохідної княжої розплідні на багатій у випасне зілля волинській просторівні.

Від себе добавили ці суто гощені й дуже шановані посли, що на турнір заповілися знатні борці з далеких сторін, Тртко й Грвоя з Боснії, Унван із Госляру, силач Єццо з-над Ельби та Дітмар із Айсту, лицар, поет і співак. З Великоморав, напевно, прискочить Зденко й Домазар, витязі на світових змагах, з франконської знову ж сторони все, що найліпшого вишколив двір графині Єрменгарди в Нарбоні.

— Пора мені знову, як у Новгороді, на свій талан змагатися! — подумав палко юнак.— З гостроверхів світових підстежувати, де злетіти грудьми на добичу і як узяти під ноги непокірну Славу! Хіба сиділи на місці, вдоволялися одним і тим самим такі, як Роланд та Артус, герой корнвалійських гір?

І прояснено згадав кельтійські оповідання "Червоної Книги Гергеста", про двір Артуса й лицарів Округлого Стола.

— Щось кажете, княжичу? — під'їхав Кмита з Мирогощі, рад хоч якому слову в опустілій дорозі, де хіба старець підбіжить півнагий по рукодавщину.

Юнак прихилив до Кмити бойку голову з чорним жмутком волосся над ухом, аж злиснів сміливий обрис бороди, придавленої насередині ніби натиском залізного пальця.

Він відповів на свій здержаний лад,— алмази й перли ковпака грали під його міру, туго й зимно:

— Світ манить, Кмито! — закликав.

Сапфір неба давно вже поблід, легіт став різкий. Сумерк устрявав тепер у кожний корч, хмару, ручай, підсинював діброви, узгір'я, лет птахів і мовчання води.

Їздці минали оброслу повзуном криницю, що схоплювала в кам'яний обруч дзеркіт миготливого джерела з розбитою копитами землею довкруги, де товпилися дівчата й барвисто одіті жінки в торокатих хустках, з дітьми на руках і кужіллю край стану.

Вони говорили з собою про любов, роди, смерть і ступали за той час із глеками до води вищербленими сходами та заглядали в темінь, як у лице Долі.

А коли чури напоювали коней і боярський хоровод зупинився, княжич доглянув нараз осторонь гурту молоденьке дівча в променистім голубім уборі,— з висоти білого наряджeного коня воно дивилося пильно юнакові в лице. Голівку дівчини й чистий обрис теплоблідого личка обіймав ніде на світі невиданий накритничок із золотого листу... Від якоїсь наглої думки дівча повернуло верхівця назад і в найбільшому оспіху шугнуло голубою смугою серед трав, іздалеку видне своїм чудовим, тугим, наголовним убранням. Блакить далини взяла в себе вскорі краску її одягу, тільки золотий шоломець світив довго в просторах, як другий місяць понад вечірнім сизим полем.

Може, це було Лялине свято, біля води, рокове? Й ось це вона саме, вибраниця села, Ляля із зрослими брівками, невінчана цариця однієї днини, через хвилину віддасть свій наряд подругам, сама ж вернеться стомлено в своє курне житло — над постіллю жердки, замість порога камінь? І снитисяме дівчині довго в ніч Купайлів дурман, жезл зеленої рокити і стирта обрядових вінків?

Хоровод їхав тепер спроквола, радів кінцем дороги, з таємною думкою цікавився міцними мостами понад стрімкі вали, підшукував слабкі місця оборони, розглядав приліплені, як гнізда до скель, чатівні на стрімких обочах. Спорскотіли весело коні й пішли живіше, зачули королівський табун, що, мов крилаті дракони, летів саме від Буди, з замкового вершища. Ще трохи — й на обкрутішляху виринули їздці в рясних долманах наопашки, в срібнолуських ковпаках і зброї обабіч пояса, як старовічні Атилині мужі. На чолі скакав в опинках із парчевим підбоєм Гейза, палатин.

Згомоніли привіти, палатинове слово з благих лиснючих губ у червоно магоневій бороді. Йому з повагою державного мужа відповів латиною красномовний єпископ Христофор, темновидий, у фіалковій рясі з вишитим у виноградні листки поясом і блисках дорогоцінного енколпіону.

Обидві ватаги дзвінко рванули з місця. Наглий блиск сотень смолоскипів ударив у них червоною загравою. Було видно, як на пожежі, замкову площу, залиту народом: виразні, брунатні лиця у шапках, вбитих над грубу повсть брів, волосся в уплітках, довгі пряди вусів, обкручені довкола вух, сорочки рясні, як стихарі, широкі, з шитими малюнками рукави...

Паленів визорений світ, лунали оклики, сипалося квіття коням до ніг, плескали в долоні мужчини, жінки підносили угору дітей, витали мрійними усміхами вірля з гнізда славутніх Мономахів. Ці усміхи, казка ночі рожевим туманом проводили княжий хоровод, що плив високо в сідлах, мов у зачарованому сні...

То Кмита, скарбник, сягнув до тугої калити край пояса й вулицями багровими, як жар, задзвеніли, посипалися у глоту срібні гроші з візерунком Спаса й ознаками волинської династії: мечем у кігтях завінчаного вірла.

Йому відповіли оклики під саме небо, юрба закрутилася широким круговоротом, стала з гомоном визбирувати княже пригісне між камінням дороги й виіскреним пирієм. Десь там пересварювалися відштовхувані люди, плакали налякані діти...

Старий замок із часів короля Ваїка палав гранітними вирізами аркад, як скам'янілий епос про меч бога війни, викопаний там колись Атилою, монгольським пастухом. В одному з вікон, де троє вогників свічника рожево капали на

землю, станула в голубому брокаті дівчина з-над пільної криниці...

* * *

Під вечірній спів пташиний, що наповнював сади наддунайського замку невмовкливою піснею, Андрій, Белин син, йшов із Романом замковими кімнатами. Вони гомінко розмовляли. В багровім безрукавнику до пояса, в золотистім демадані й короткім панцирі зі срібла, Андрій усміхався щораз свіжим рум'янцем і брунатним чупром, повним ржавих блисків.

Повагом наспівала княжа дружина: єпископ Христофор, Костян, Томир, Коснята, Негвар, Шварно, Кмита й інші бояри, слава і цвіт Волині.

У якусь хвилину обидва юнаки стали в дивному дожиданні — це Андрій обернув голову до Романа й поцілував його в обличчі срібного, на стіні, Розпяття. Помовчали святково обидва.

— Тепер ти друг мій, Арпаде! — ясно поглянув на нього Роман, та зараз же замовчав.

У відповідь Андрій обняв його міцно: з оцим прижмуреним Андрієвим осміхом перед очима, Роман подумав мимохіть, що коли йтиме в майбутньому на Польщу шукати матірнього сліду, землі Кривоустих, такий союзник, як оце Андрій, зможе йому добре забезпечити плече. Не метатиме ж він із-за гір камінням у п'яти побратимові! Але загарбане Уграми Закарпаття й Понадтисся? Хіба цілунком накриєш стару грабіж?

Двері престольної гридні відчинено широко. В алебастрових пугарах із оливою, під колонами, обкоптілими від

чадних смуг, трепетливо горіли світла. У королівському кріслі в ясних узголовниках і м'яких шкурах сидів Беля, чорнобородий та підзорливий, як галка, з блідим обличчям, Андрієвим, тільки без його привабливого усміху.

І Мстиславич, окружений боярами, міцною ногою станув перед престолом: він подав королеві хартію від свого батька, всю в грубих шовкових плетивах, замкнених печатьми з топленої в сріблі живиці.

— Ваша Милосте! — закликав латинською мовою.— Оце хартія й гостинці від Мстислава з Волині, мойого батька. Прийміть слово й дари з землі Русичів!

Він радів тепер у душі знанням мов, що ними, побувавши на західних дворах, заволодів дуже скоро й легко.

Не прояснюючи ні на хвилину хмарного обличчя, Беля питав молодого гостя про його батьків та про враження з дороги. З єпископом, що подав йому в кедровій ракві золотий ланцюг, Мстиславів дарунок, й із Костяном, що вручив йому меч, колись Альп Арсланів, він розмовляв як знавець: з одним — про нові книги з Атосу, з другим — про його походи з князями. А тоді поцікавився ще, що саме вразило княжича найбільше після приїзду в Угорщину?

— Подібність ноші угорської і руської... З одного джерела, з Візантії, пливе культура в обидва краї, — живо відповів юнак.

— Справді, зв'язки наші з Царгородом дуже давні,— пильним оком глянув на нього Беля.— Візантійський цар Дукас із любові до нас дарував Стефанові половину його подвійної корони з похиленим хрестом. А в старій грамоті короля Неманії

закріплені назавжди вашою ж мовою багатомовні слова, печать нашого союзу: "Грькє царьми, а фгрє кральми".

Княжич слухав з увагою нових для себе речей, а коли Беля не продовжував мови, поклонився з рукою на мечі, готов у пошані відійти, та в цю мить мов завмер у піврухові, знімів... За кріслом Белі, за срібними різьбами високого опертя стояла дівчина з поля, його недавня стріча... Голуба паволока, розшита променистим узором, якому перечили сум м'яко опущених уст і мрачний движок брів, була гідним тлом цієї краси. Дівочу голівку одягав ніде на світі не виданий накритничок із золотого листу.

— Сарольта...— шепнув побратимові Андрій.

За кріслом Белі миттю стало пусто, й Роман прочуняв. Королевич Андрій вів друга під руку в гамірну столову наву й говорив довірливо:

— Сьогодні вранці приїхав посол від Одона Медведя... Зачуваємо, хоче одержати руку оцієї моєї сестри для Одонового сина, Райнольда з Бургундії. З цим зв'язані державні договори великої ваги... І дещо тихіше:

— Такий приїзд не був би нічим дивним, але мою сестру повідомлено тайком, що посол, рябий, набряклий вином велетень, це сам Райнольд, що хоче на власні очі побачити королівну. Від самого ранку вона не находить собі місця, пропадає кудись верхи, вертається схвильована і, поки переконують її, плаче...

— Добрий господар Райнольд, син Медведя,— з гордою нехіттю замітив Роман, і серце його, як їдь, упекла туга.— Що ж? Хоче глянути на те, що купує!

З цим словом він справив бистрі кроки в суміжну кімнату, відкіль видно було всю розкіш і різноманітність лицарських зборів, королівського бенкету.

Гуділо як в улії: поздовж празничного стола позасідали стобарвистим роєм запрошені гості, всі в своєрідних одягах: серед них франки відзначувалися м'якістю і прибагами ноші. Поміж їду та веселу, квітчану вином, розмову змагуни придержували біля колін довгі лицарські мечі з важкими держаками. Об в'язання стола і свіжомиті підвалини стін оперті були щити із знаками розет, лілій, свастик та звірячих подоб.

Стіл угинався під добірною їдою, дичиною карпатського чорнобору, рибами Тиси й Дунаю, птаством семигородських мокляків, виноградом із спохиль Токаю, переховуваним із пізньої осені в пісках замкового підземелля, овочами з долини Рамі, з полудневих угорських провінцій, райських закутин землі.

Обидва юнаки увійшли на підвищення, застелене коврами під отвертим на сади вітражним вікном, і засіли за окремий стіл.

Роман слухав звідсіль розсіяно, як цокали згуста повними пугарями Радогост із Олики та красень Зденко з Праги: вони хвилювалися з приводу якоїсь битви, де трапилася велика помилка,— болота позаду війська й розливна, з наглими глибинами ріка.

І ще Костян Гурович із мужнім голеним черепом, войовник у кожній думці, спорив над пугарем з Грвоєю, Боснійцем про те, що кіннота годиться на коротші бої,— де вони стають довгі, там вона ні до чого.

У цю мить княжич самохіть засміявся: це Ростко з Рагині відскочив як ужалений від свого сусіди, що саме вкотився за стіл, наряджений, як знатний чудак, у наморщений край шиї китаєвий плащ сутозлотний і стіжковату шапку з тхоринимбламом довкруги оксамиту. Це був половчин, права Белина рука, давно зайшлий сюди Аклан Томзакович.

Відсахнуло Ростка від язви руського степу! Хтось, що стежив за вигодами гостей різних вдач й обичаїв, перемінив їх місцями в цю ж мить.

— Оце ж і Вернберг із Тегернзее, окраса ясноволосої Германії...— сказав другові Андрій і піднісся з ослону послухати лицарської промови, що нею германець славив великий день і полум'яне вино.— А онде,— добавив згодом,— Удо й Гезильон, які стрункі, високочолі! Там знову граф д'Анжу в пильній розмові з молодим, ніби переодіта дівчина, Гугоном Лянсльо. Біля них дебелий Райнольд із Бургундії, під іменням Фредегара з Отену.

Княжич немов не чув його слів, думав про Сарольту, про короткі три дні турніру... То Андрій промовив голосніше:

— Чуєш? Німецькі васали співають хвалу своїм суверенам! Гідна наука нашим ворохобникам, клятим далматинським Богумилам!

— Хто це услуговує нам? — нагло поспитав Мстиславич, що мало цікавився маніхейським боговір'ям.— Це немов супи і яструби, замінені в погорджених людей! — насторошився з нехіттю.

— Це тільки сміливі розбишаки, міцні п'яниці й розкішні раби,— гомінко засміявся Андрій.— Це озброєна кігтями, що їх вириваємо, північ нашої Далматії.

— Дивно, як воно плужить Арпадам...— сказав княжич мов до себе.— Не своєю Далматією криваво піклуються, й сама ж Угорщина чуже гніздо, стара Паннонія наша колиска... Хіба думаєш, Андрію, слов'янське вперте плем'я подарує вам свій наділ на вічність?

Королевич спалахкотів: його вдарена гординя здригнулась. Уперше в житті він станув віч-на-віч такої чудової щирості. Негодування било об його серце, як хвиля об стрімкі береги. Дедалі він заволодів собою й навіть осміхнувся, коли згадав величне слово: дружба. Він глянув на княжича уважно і, примирений насилу, з новим почуттям обізвався вибачливо:

— Дамо собі раду, Романе!

Тоді ж нахилив ухо послухати Дітмара з Айсту, світлобрового соловія, митця оспівувати розкіш літа, гульби рейнських русалок, зустрічі й розмови великознатних коханців.

Але Дітмарові, незважаючи на зусилля прихильників, годі було у цю мить серед гамору прийти до голосу.

— Друзі! — кликав весело.— Хіба хочете бути як той Ратбод, фризійський войовник, що про нього, чортового сина, стоїть у книгах?

— Що, що вдіяв Ратбод? — питали гості одні перед одними, бо Дітмар був книжником, і світ знання стояв перед ним відкритий широко.

Цей відповів повагом, хоча сміх блукав по його свіжих опуких устах:

— Ратбод оцей, вельмисвітлий зборе,— поганин, коли станув нарешті у хрестильниці, задумав спитати Вольфрама, єпископа: "Скажи мені, достойний мужу, що сталося з нехрещеними моїми Ратбодовими предками?"

Єпископ відповів запросто: "Всі вони в пеклі, мій сину,— а втім де ж інде могли б опинитись?"

То Ратбод вискочив, як вітер із води, й закликав великим голосом: "Коли в пеклі ці чудові люди, ненаситні, як вовки, гидкі, як змиї, і смертежадні, мов орли, нехай краще зостануся з ними і я!"

Гучний сміх покотився широким відгомоном і не скоро затих. Тоді тільки Дітмар ударив декілька разів у струни перевішеного почерез плече інструмента і став співати про лови в ясну осінню днину і про красу летючого над смарагдовими лісами сокола.

А княжич із руської землі встав на ввесь ріст, немов від безмежної нудьги: заволоділо ним нестримне бажання вийти поза круг винового дурману і рябих розмов, глянути на потемніле вечірнє небо, на яке, може, дивиться саме Сарольта...

Пробіг! Яких це він чарів поживився?

Мов уречений тугою, княжич зійшов кам'яними сходами в зрум'янений сад, а там — побачив гнучкий обрис у голубому брокаті поміж мальви, червоні берла...

Хіба ж міг він гаятися у таку хвилину? Він біг, як сугак, із довгою місячною тінню біля рвучкого взуття, коли в думках дзвеніло водно: три дні тільки бути йому в Буді...

— Сарольто! — закликав спрагнено.— Від самої долинної криниці думаю тільки про тебе!

Вона засміялася, мов за серпанками:

— Що саме думає про королівну незнану чужий витязь із-за гір?

Гордо залунали слова, межі стали чіткі, проте м'яко наклонилося дівоче чоло послухати.

То княжич вибухнув радощами, як вітер над гладким плесом.

— Думав я,— відповів, розгойданий щастям,— як достойно вдягла б твою голову перемітка Ольги, святої княгині!

І став із відхненням, що спало в ньому по цей день, оповідати про красу діадеми із срібних простокутних бляшок-аркад, нашитої на старинне, у суканій скані, полотно.

Королівна мовчала, немов усе, що чула, було зайве й даремне, збентежено обкручувала на пальці перстень із грецькою геммою.

— Скажи ж,— молив палко юнак,— скажи, що чинити в твоїй обороні? Хоч. і не слід мені змагатися з оцим лицарством мандрівним, приколю копієм Райнольда на грищі, бо ж він тут тільки свій власний посол! Ні, Фредгарові не вчиню я цієї честі,

— пошлю до нього найметкішого з моїх лицарів! Скажи тільки, й він осмішить, розчавить влізливця повік!

Голівка униз, голубі рукави понад брови, ні слова відповіді... Десь там у саду скричав заморський птах, сплюскотів водограй, здовж гранітного муру стійковий там і назад.

Гнів імив юнака до болю з приводу мовчання легковажного, тієї ніжності довгокосої, що веліла йому, войовникові, коритися перед собою... Він забаг поглумитися з цієї пригоди на свій твердий лад.

— Квітко чужини, Сарольто! — проніс серед туги.— Мироносицею зориш з-під твойого золотого сяєва, хоча ти тільки ворожий наїзник, що дари топче ногами, а молитов не розуміє!

І повернувся йти геть, а тоді королівна навперейми йому, крізь перли дрібних сліз:

— Невільно мені, витязю, приректи нічого! Й любити невільно — ніколи! Хіба не знаєш цього сам, і я мушу,— спалахнула гордо,— і я мушу плакати перед тобою!

Її голос заламався у душевному риданні:

— Воля? Любов? Найбідніша з тих, що хиляються у праці по спечних полях, має більше права на щастя, чим я! Королівські доньки цвітуть на те, щоб закріплювати косами державні союзи, щастям життя в'язати престоли, купувати мир країн своїми слізьми!

Помовчала, блискавкою звилися скорбні брови, а тоді стиха, під сонний спів іволги в листю:

— Це ж батьківщина дивиться на мене,— жде моєї помочі, тільки від мене може мати її... Хіба цього не досить, щоб за опору сильних пліч, якої потребуємо, за повагу в світі, що її в нас недостає, вийти мені за Райнольда з Бургундії?

— Пощо ті межі, питаєш мене, гостю здалека? І де сила, якої ми не могли б побороти удвоє?

Дивилася кудись у безсмертя, війнула на нього словом, леготом:

— Любов до рідної землі, витязю!

Усе навкруги стало нараз мов з іншого світу, і княжичеві видалося заздалегідь усе, що він скаже, недобре, непригоже.

Проте він кричав, і це був крик життя:

— Сарольто! На всіх богів Атилі й Ігоря Грекоходця! Клянуся: заки сонце завтра виб'ється на південь, руський меч напише договір — для мене!

І в пориві, якого не пригадував досі, на радощах чудової волі він біг угору сходами між кам'яні звірюки — шукати Костяна, довірити йому себе та Райнольдову смерть... Він майнув променисто в брамі квадратної вежі, між горорізи з червоного мармуру, як стріла, зловіще пущена до мети.

* * *

Ніч грається пильно тінями: ловить їх у пригорщі, підкине, розсипле, знову збере... У княжича рука під головою: його чоло, сміливий ніс та обрис міцної бороди місяць обмічує залюбки. І сниться княжичеві, що він біжить над грищем, як птах, без щита,— гонить із копієм, ясним залізом укритий, за Фредегаром з Отена... Доганяє, прицілюється, глянув — ворожий бік без ослони... Пустив його на голий меч, а сам, як перун, згори... Тричі паде і встає Фредегар, велику голову і ярі очі вовком на нього... Зламати б іще спис над ним,— ще тільки спис!

Але не ламає.

І сниться йому далі крик веселих коней у поранковому вітрі, Сарольта сперта об нього шумом голубого брокату... О щастя! Винове грозно, з огнів анфраксу увите!

Він несе його крізь сон до уст, солодке грозно оце,— все впівдороги, все здалека,— й не доносить ніяк.

* * *

Трибуни під коврами: королеві, його дворові й послам держав. Намет із злотоглаву, над ним герб Арпада. Навколо — достойники, пажі, розкішно одягнуті й закохані в собі жінки... Стяги усіх країн, наперед чорно-зелено-червоний стяг Угорщини.

Довго ждуть короля,— нарешті! Крик: Елієн! Чури поквапно кінчать водити коней, лицарі в лиснючих зброях,— готові. їх облич не видно, заслонені навісом шоломів. Окличник біля столу з ціннощами,. призначеними для по-бідників, сповіщає довгу низку прізвищ, відомих у світі.

За королем зайняли місця вельможі, Сарольта в жемчужному вінку на русих косах за батьковим плечем стоїть... Праворуч Белі, обидва в багрі роджені побратими, Андрій та Роман із Волині.

— Далеко ще полуднє! — думає Роман, проте хвилюється. Він кладе око на стрункого широкоплечого їздця, закутаного в бойовий виряд із головою.

— Костян! — витає його бурхливо.

Одержує мовчазний знак витягненої правиці.

— Граф д'Анжу просить дозволу на одне питання! — пролунав знагла голос окличника турніру.

І сам вертається на місце, де глітно стоять чури з усяких земель.

Так, граф перший увізся на своєму білому коні в середину грища і став, наче павич, що милу вибирає. У сталевій мережі до колін, хитро плетеній верх світлого шовкового кабата, в жмутах кармазинових стяжок, із високим капелюхом у перах, навислих, мов віття, граф поклонився з шанобою всім, засвітив м'якими красками, як цвітник, і підніс проти трибун своє повне, прегарне голене молоде обличчя. З-під круглих мальованих брів він стежив немов журливо за враженням своєї небуденної появи, коли кликав на притихлий доразу майдан:

— Найкраща й найчутливіша з усіх дівиць Провансії — це Б'янка, панія з Блязону, що її барву ношу на оцих стяжках!

Він піддер узад довговолосу голову й почав виводити любовну хвалу незнаній лебединій шиї, волоссю, як весняна буря, й пещеним рукам, окрашеним змієвиками із сапфірів.

Стрічки плили, мов пахощі із нахиленого хрустального кубка,— перші слова цих стрічок починалися кожне тим самим звуком, що попереднє. Мало того, вони кінчалися так само: засвідчували блискучий хист найзнатнішого лицаря із двору Ерменгарди.

— Який темний край! — з наглим потом на чолі зжахнувся д'Анжу, коли його алітерованому віршові відповіло глухе, немов вороже, мовчання. Крім маркіза Лянсльо, один Дітмар із Айсту, підморгуючи, спочував йому, то граф, привиклий лицемірити, сховав подратування в усміх, найувічливіший, і загукав із повних грудей уже звичайною ширшавою мовою:

— Коли б хто з вас, достойні лицарі, думав про панію з Блязону інакше, ніж я, кличу його на гладке місце!

І кинув опірений капелюх чурі та з поспіхом узяв у нього з рук низький нормандський шолом, острогами сп'яв неспокійного коня під узористою габою і станув напоготові.

Хтось іздалеку засміявся, та йому перебили як стій. Костян, нетерпеливий, із думкою про завдання, яке ждало його, аж підстрибнув у сідлі:

— Що за теревені! — воркнув згірдливо.

Його підпоміг легковажним рухом кремезний, як дубок, із підтятим вкругголови волоссям Грвоя, Боснієць,— він глузував необачно й просто:

— Я перший заперечу! Верзе хтозна-що!

Мов тільки ждав цього, граф, згідно із змаговим звичаєм, ударив вістрям свого меча об Грвоїн щит, розкрашений подобою змії із полум'яним жалом...

Розлягся голос літаврів, що сповістив змаг, перший з черги. Іграючи конем, франк став окружувати ворога гнучко й пливко, як серед двірського танку.

Це була картина, немов вишита шовковими вузлами на старім коврі, та вона тривала не довше стиха, що його виголосив граф на честь своєї любки. Грвоя, силоміць втягнений у видовище, приневолив противника полишити всякі прикраси й перейшов до наступу, як буря.

Немов на крилах, так бистро, немов молотом, так важко,— злітав оце Грвоя на в'юнкого франка у круговороті всяких красок.

"Який гарний дивогляд!" — думав здоровий і простий Боснієць.

Д'Анжу біг йому тепер із поля наперекіс, хилявся щораз з-під надоїдливого копія, просовгував себе та ключив, як ключить звивчатий лис, гонений добрим псом.

Обігли так грище вже тричі — Грвоя звільнив бігу, щадив свого шляхетного коня із Серебрениці-Плянини, проте берігся, причаєний вдумливо, мов їздець, виритий в ониксі, в старій боснійській печаті. То франк на одну хвилину призабув, де він, згадав, як гуде срібний гомін у глибині недавніх любовних строф, а тоді... Грвоїн меч злетів на його панцир, аж луски посипалися ясним градом довкола.

Він устиг іще останком сил крикнути за пощадою й летів уже з сідла — та його меткий чура припав до нього, волік зомлілого, вів коня, стогнав і кляв погано.

А гамір, що знявся, як вітер, степеницями й ганяв над столоченим грищем, скоро приліг, бо ось виїхав на своєму світлогривому струнký, мов ялиця, Костян із Турі. Проти нього біг уже викликувач, сповіщував грімко:

— Його милість Костян Гурович, вельможа із землі Русичів, з Божою поміччю стає оце на герць!

— З Фредегаром із Отену! — загримів Костян своїм могутнім голосом — і в цю мить вістрям копія сягнув у лаву послів, зачепив прикрим звуком щит, спертий об коліна Одового наслідника...

Посол побагровів — пригадав свою таємну ролю, зважив і те, що висланникам не слід було боротися на грищах... Глянув в Белине обличчя, було нерозгадане, переймив погляд Сарольти... У нього встромилася темна синява її нагло стривожених, як у дитини, очей...

Зрадів любому цьому жахові Фредегар і рвучко, немов розгубився від жадоби заблистіти переможцем, дав знак своєму чурі подати йому зброю, підвести коня у червоних чічках, у косах, рудо плетених над в'язами, красуня із Швабаху.

Розлягся удруге голос літаврів, появу обидвох лицарів звитали захоплені оклики. Вони мішалися із собою, як оті квітки на грищі, покидані хтозна-ким і для кого...

Костян об'їздив спроквола поле бою, здавив жменею свій щит, набиваний вовчими іклами, й не спускав із ока Фредегара,

вів його перед собою, як ведмедя за кільця пробитих ніздрів, на одній отій понурій іскрі, що грала крізь визір у сутінках Фредегарових повік.

Сонце викочувалося чимраз вище, відбивало у зброї снопи полум'я, повітря ставало як огонь.

Їхали так повагом й оддалеки,— в якусь мить згідно відкинули списи, рішені на боротьбу мечем. Збиралися в собі, кріпли... Аж грянули обидва разом, один навалистий, як ботюк, із коротким торсом і силою Гренделя зі старих заг, другий — як лискавка, як жало гадюки. Заки перший, оголомшений лютим запалом, скочив противникові до грудей, другий обкрутився уже тричі довкола нього, обшукував мечем пильно й зневажливо, немов у веселій ігрі, всі кути його великого тіла... Зачеплений, наступав і собі, відпирав удари, ніби справді ведений за кільце.

З лав угорі зірвався ошалілий гомін очарування і втіхи. У перелетній зупинці, одною миттю тишини, пролунали дзвони церкви святого Стефана, з їх м'яким, як арфа, благовістям. І ще трель жіночого сміху, шелест ронених із грудей квіток...

То борці пішли знову один на одного,— Костян свіжий і меткий, як зразу, напирав, сік уліво, заскакував управо, грізно підбирався до Фредегарових грудей...

Як вітер, ганяв оце співучий Костянів меч, що на нього поволі, з намислом, щораз пнявся із сідла силач Фредегар, як сліпий ящур, що лінувато вилазить з-під каміння.

— Це ніякий змаг! — стурбовано піднісся Беля із своїх коврів.— Це справжній бій!

Його цікавістю заволоділа хвиля високої напруги, з якою юрба слідила двобій, і Беля похилив голову до Гейзи, палатина, розвідати те, що прогаяв.

А Костян стрибав, як шуліка, де ніхто не думав, рубав, куди не мірив. Сухов'язий, він іще ні разу не втирав поту... То Фредегар обганявся йому із щораз більшим неспокоєм, обіцював понеділки разувати, п'ятниці говіти, на престолах свічі класти... Зорив, увесь — одно сторожке око... І справді, в якусь мить Гурович зігнувся проворно до скоку вниз, до бою з землі, тоді ж випередив його ясновидюче мудрий, пекельно допевнений меч — Фредегарів...

Костян ждав на це — миттю грянув убік і чудовим підкидом озброєної ноги, гладко видертої зо стремена, із силою зашиб противника в бороду, закутану залізом.

Обидва вони схитнулися з розгону, як цупко зв'язані й розузлені нараз дерева. Та Костянове залізо величним махом, досвідним, смертоносним, піднялося, як вихор, понад мигтливий Фредегарів шолом...

— Досить! — закликав Беля, високо підняв руку і, розстрясений з тривоги, вихилився з намету понад горище.

— Досить! — закричали й собі розколихані трибуни.— Досить!

Фредегар сходив п'янливо з поля — не дивився нікуди, важкого, як сам, коня, скупаного в гарячій росі, віддавав чурі. Костян між скрегіт зубів видихував даремний труд, виски у нього лопотіли дзвінко.

Поблідлий як рядно, і наче вищий, як був, від враження, княжич збирав порубані думки. Над ним гуділо, перевалювалося, немов шипіли іскри й повзли гіркі дими. Це упав грім й обдер жмут зелені з його молодого серця.

І справді? Уже ніколи вона, така бажана, не краситиме його щасливих днів і молодецьких ночей?

Його душа томилася важкою тугою, й разом із цим найтайнішою її звісткою, ніби шепотом, невідхильним допевненням, що творило його силу, він знав, що не стане волікти за собою молодого болю ні не дозволить смуткам обеззброювати себе в дорозі і тривозі. Він знав уже тепер, крізь усю жагу й правдивість відчуття, що все те він оставить незабаром назавжди, серед перегорілої від сонця пушти чужої країни.

ЛЕГЕНДА ЦЕРКОВНОГО ВІКНА

Осінні дні плили над Володимиром золотистою рікою, нескоро віщували зиму. Тільки недавно, трохи перед жнивами, київським шляхом пролунав тупіт важких фризьких коней: дванадцять добре стережених возів привезло з Овруча віно Рюриківни. І вона сама навстріч княжичеві усміхнулася рум'яно з баского рисака, якому на замковому порозі покладено між ушками весільний калач із свічками й блакитними повзами барвінку.

Мстих Ізяславович був рад цьому подружжю. З його пліч ізсунулася журба за волость, за рід. Від часу несподіваної смерті жінки він знемагав щораз частіше в своїм великім ліжку зі шкур — на руках блиск ікони, осяяної день і ніч.

Аж прийшла осінь — осиротила Волинь.

Мабуть, не стукнули Мстиславовою домовиною у хатній поріг під винос тіла... Мабуть, не розбили на цьому порозі похоронного глека "за всі голови". Ще гомоніли журливі похвали князеві, суятня тризни й музика дзвонів, а вже інша новина: Романового брата, що держав Бересте, не стало в живих.

Приєднав Роман братню волость до своєї — з литовцями став межувати. Єдина поки що дорога завойовницьким твердим мріям, випад на Литву, була відкрита. Берестейщина стала нараз дорогим алмазом у князевому вінці.

Ще трохи — й на Ятвяги, на Литву князь жбурне увесь свій творчий непокій, руськими копіями, як молодим лісом, укриє займанщину!

Наборзі вирішене подружжя стало йому небаром невигідне й тяготливе. Він не бажав ділитися ні з ким життям своїх думок, невгамовною душею,— у своїй найглибшій істоті вільний, виключний і самітний, як орел на гостроверсі.

Княгиня ж щораз устрявала не в пору в його свободу: то приносила на долоні мертву вивірку, що її вбила з лука, нехай не прятає на зиму горіхів попід замкову огорожу, то оповідала йому, як вона совгається, їздить на коні, надівсе ж ціляє з лука без догани... З таємним видом, гей перед дзеркальцем, що порух, то люба самохвала, вона шепотіла було, як удома, в Овручі та Суздалі, у тіток, послужки, що їх не любила, боялися прясти ввечері при світлі й відкритих дверях... її боялися...

Серед беззв'язких, наче хлоп'ячих, ласк, вона називала князя диким куманським войовником, сама — дитина північних лісів, із мрячним, себелюбним серцем.

Тим часом князь прислухався: він не переставав ні на хвилину цікавитись усім, що було Ростиславичами й галицькою волостю; величчю Ярослава за границями держави і його повною безрадністю супроти боярської самоволі дома — відчуженням князя й вельмож від громади й ненавистю народу до верхів.

Він берігся Осмомисла, проте думав, як це він господарив би на його місці: ходив на виправи сам, не послами, по кусникові обривав би суміжні чужі уділи, щоб закріпити власні, та залізною рукою приборкував бояр. Нові права, що зміцняли б простолюдина й наближали до князя, давали б йому повноту влади. Побити коріння — тоді воно запахне!

Поки що міцними засобами безпеки, договором оборони проти Литви і Ятвягів, торговельними та господарськими хитрощами він спутав цупко князів-сусідів. Кожну ж вільну хвилину віддавав ловам, їздив щораз у далекі волості, між Сян і Попрад, ген у Волосатський Бескид...

Буває, як велетенська неспокійна тінь снувався, зорив... З чудовими соколами Дербента, нарядженими, мов східні божества, й ватагою гончих собак Роман клав поколодви на ведмедів і диків, ходив на рисів та зубрів, п'янів враженням суворих подій, смаком одчайдушних перемог, окремих та єдиних.

Серед стріч і розмов по монастирях, серед бенкетів по дворищах він обсновував своїм хижим владним чаром щонайзнатніших чужих боярів. У зразковім способі скупої мови, з кожним ясним і міцним словом на своїм місці, скривалася своєрідна краса. Просовгнути цією мовою примани майбутнього, зачаровувати людей було легкою річчю, й Роман оставляв за собою прихильників, що, здавалося, могли б божеволіти з любові для нього.

Рюриківна нудьгувала — зачне бува то це, то інше, кине. А щоб виявити себе сміливою й небуденною, в розпалі примх і витівок, вона бува, от як квітку з грядки, брала проміж білі зуби сіромишату ящірку, видовбану з-під каменя, гнівила князя своєю вдачею, невиданими іграшками, бентежила слуг і сміялася з усіх рвучким, п'ятнадцятьлітнім сміхом, аж біля подовгастого личка дзвеніли рубінові наушниці, триваги...

Князеві було досить. Він велів через посла просити Кондру, скритопоганського жреця, зашитого в старі гаї П'ятиднів, щоб він вислав на часок до княгині молоденьку братню сироту Зеленгору. Там плекали ще нишком старе вогнище та пили мед із прадідних рогів, що пригадували лататих волів й оксамитний ласкавець левад. Гожа і проста, зарадна й сміліва, нехай поверне вона в свій бік норови дружини, нехай відтяжить його, Мстиславича!

І тільки в теремах явилася Зеленгора у своїх тугих, мов різьблених, смарагдових сукнях, із в'юнким станом, як пільні квітки, чи метуни дисків,— перед князем змерехтіли нараз усі приваби походів і закликали до змагів, до боїв, до півдикого раювання...

Це ввійшла у хату краса життя, яка чинила все, що б хто не затіяв і що б хто не марив, правдоподібним, ясним і легким.

Ще трохи, і князь став помічати: коли вдягає шолом із золотими закотами, пояс, де дзвенить меч із держалом у нефриті, оперізує нагрудну бляху, риту в оленячі подоби, коли задумами йде на пробій, береже обовязку, як влади, то в цьому є виразно щось із Зеленгори.

Коли ж із пільгою скине з себе зброю, швидше, ніж треба, ляже, запізнитьвеликоважну розмову чи серед наглої нудьги

залишить її,— оп'яніє у грубій люті, оставить добрий замисел упівдороги, коли ось-ось — і на нічім скінчилося, то це є уся Рюриківна.

Погубна вузина, де в кам'яних жолобах без сонця й без мурога клекоче в пінах недобра ріка...

А з литовського пограниччя вже вдруге слали до князя послів із мольбами прибути, струснути ворожий чорнобір, викурити з нього кривавого ватажка Свейкинта, рятувати життя й майно княжих людей.

— Воюють нас Литовці! — ламаючи руки, хвилювалися посли.— Воюють нас, кляті, ні ночі, ні дня! Вискакує щораз розкошланий Свейкинт із своїх лісових осіків, де реве наша заграблена худоба, наша полонена челядь!

Як на те, осінь не хотіла ніяк відходити, розсміяна червінню й промінням,— мокляки не затягалися стужею, грозили. Аж одна-однісінька ніч змінила все дотла: білою скрицею злисніли поля, як лебідь, сплила зима, запишалася... Заздалегідь готові полки з гір і полки з долин, бойове тягло насторожилися, ждали поклику трембіт, огнів по курганах довкола...

— Що бачиш у буквах, віща Зеленгоро?

Чупер із-під ковпака облітав чорною мичкою поза ліве князеве ухо. Багрове із снігом узуття було немов насякнуте червоним вином.

Вона кинула почерез поруччя замкового рундука останній жмут букових гілок, що з них ворожила свій день, відповіла не зараз:

— Виходить небезпека мені... Остерігає мене дух дерева, і я вернулася б радо в Кондрину хату! Там пусто, княже, він сам...

У цій хвилині підбігла з верхніх теремів Рюриківна, загорнена в довгу плахту, лисовим хутром підбиту, й сама, як лисичка, в'юнка, жовтоока. З вередливим покриком вона обняла дівчину:

— Похід на Литву, Зеленгоро!..— заголосила. А день саме такий короткий і в теремах так скучно!

Вона відчула миттю свою мализну, як стій підвела себе вище:

— Не буду я, коли пущу князя проти зими, голоду, спраги й смерті!

— Велично героєві, коли б'ється в голоді з вовком за корм, у спразі з орлами за напій поранний! — погідно розважала її Зеленгора. Рюриківна досягнула нагло вуха дівчини шепотом як жар:

— Похід із Володимира? Вишлю посла слідом! Кричатиму через нього, що хвора я й без часу гину! Аж тоді передасть князь полки тисяцьким своїм, а сам вернеться до мене, побачиш, Зеленгоро!

Одним скоком вона сіла поруч князя у колесницю, що з брязкотом золотистої упряжі прикотилася перед теремі. З нежданою силою молода жінка втягнула туди ж Зеленгору, у багатомовному стискові не пускала її рук із своїх прикрих пальців.

— Буде, як схочу... Хто ж проти мене — вб'ю!

Князь хотів перед походом глянути ще раз на розгар робіт у новодвигнутій церкві на старім городищі, у церкві, де за могутнім планом увихалися рої митців та ремісників. Він бажав бути сам і від негодування збив ковпак із чола в каплях поту.

— О, мій Суздалю! — закликав тільки.

У вусі в нього забриніла зачута десь серед піль пастуша пісня:

А що ж мені по худобі, що подвір'я залягає..

А з нелюбою жоною моє серце умирає!

І наче від блискавки, він зрозумів, що Рюриківна, її мала, местна душа в'ється в його долю кривими дорогами, глухими пастками, руйнуючим дзвоном свого: "Ні!"

Нахлинуло порівняння: Зеленгора... Він подумав, трохи глумливо, про жертви, які ждуть це нещоденне, мало не смішне в своїх поривах дитя. Знав, що життєве право таких, як вона, обмежить її чимось напричуд марним, затравить, зацвяхає, потопче...

Їхали чвалом серед вулиць у білих облаках садів, серед поблисків бань і молитовної гри дзвонів над Володимиром. Один із них грав, як Десятинний над Дніпром,— святково, повно й гримуче: серце войовника під дзвінкою сорочкою з міді. Київ став нараз перед князем у всій своїй розкішній красі, і його серце, мов розщеплене оске-пом, занило із кривавої туги.

— Галич, Галич перш усього! — із силою вирішував майбутнє.

У середмісті коні стали — мимо журби й сліз, княгиня забагла мережива до нового чільця. Зеленгора, вислана на розшуки, стрибнула у якусь пусту крамницю, у цю ж мить зароїлося там від покупців, як коли б крамар закликав на весілля. Вона вернулася з оспіхом, та княгиня й не глянула на мереживо, принесене в млі ока.

— За мною завжди юрба,— збентежено спалахнула дівчина.— Коли ж не куплю речі, що перша йде в руки, то інша непригожа!

— О, ти, носильнице гараздів у пусті крамниці! — хитав головою розсмішений володар.

— Таке саме було щастя Сверріра із заги, гребенаря, що досяг владичої корони,— віддула губки княгиня.

Двері нової церкви стояли відкриті широко. Усе блистіло там від краси ікон, від веселки фресок, від чудового посвіту емалей. У високому вікні, що його саме спаювано з драбин оловом, звісний Рандольф, син Алібертів, співак церковних вікон, митець на шклі з далекої Равенни, видвигнув натхненною кистю тонку проблему легенди.

Одіте смарагдовою сукнею, тугою, як дзвін, у завої з перської камхи і повним дзбанятком у руці, як живе, стояло на шклі Кондрине братнє дівча. Воно схилялося там вузьким високим станом шльних квіток чи метунів дисків над раненим войовником, що вмирав біля її ніг. Пес, брунатний, як сарна, злизував кров поміж острівці дикого тернослив.

— На Хорса! — палко забувся князь у думках своїх, став теплий лицем, як полуднє.— Зеленгора! Маленька ціна великих побід, розтратниця, що прохожому даровує славу!

Церковну баню украшували митці — мозаїки з високих помостів,— у "чамур", у свіжо розведений водою вапняний цемент клали шестигранні кусники різнобарвного шкла: з них творили малюнок. Тло було золотошкляне, все інше, коли треба було тіней, матове, прозоре знову, де треба було блиску. Широкоотвертими очима позирали звідтам мученики і святі з пальмами в руках, знаком небесної перемоги, і з хрестами на ясному пурпурі єпітрахилів. Біля їх ніг лестилися крокодили Єгипту, леви й вовки пустинь.

Грецький мозаїк вигладжував саме скінчену уже наверхню ікони Івана Апостола. Наймиліший Христовий учень підніс ось правицю, що в ній держав перо, ліву опер на книжці, поданій йому янголом. Біля них супився розгойданий вітрами орел.

Осторонь мозаїка високо стояв художник у сірому плащі з кистю в рухливих пальцях. Він викінчував на бічному полі склепіння малюнок сатани-василіска. Кучерявий архістратиг високої роботи налітав копієм із чорного видовженого коня на страхітну появу. А василіск ждав із гордим спокоєм, ніби молодий ідол, озброєний неторканою силою з голови до п'ят. Причаєний на скелі, осяяній ярким вічним огнем, він здавався жадібно зацікавлений не так копієм архістратига, як променистим ранком, що заглядав у храм крізь римське шкло.

Якраз митець зійшов униз глянути ще звідтам на свій твір, на пливку зелень василіскового хребта у багряно-фіолетових смугах і на вирячені, кам'яні очі, що вчинили із нього раба. Всі дні, доки він красив оцю примху райдужним олієм, не було для неї нічого досить доброго, досить величного. Щораз виринала якась хиба у взаєминах площин, у насиленні красок, і від глуму

над своїм творцем василіск ставав косоокий. Рум'янець перелітав, як дим, по обличчі митця: видно, любив він свій творчий замисел, хоч його і млоїло від власної уяви.

А ненаситець ярився згірдливо, жадав жертви понад усі інші, благовонного курива з найліпших сил душі.

Князь отяжів у цій не його стихії, із пільгою відходив із країни художніх ідіом під блакить звичайного зимового неба. У дверях оглянувся: митець оглядав іще створу, оперту м'яким черевом на кігтях із плівками, з короною розщеплених пер на потилиці, подібних до з'явів і мінливих, як перло. Радів, що розв'язав уповні назначене завдання,— чув, що вхопив мент, де зійшлася у влучному перетопі краса чар-живини з мерзотою без меж?

А Рандольфова легенда, Зеленгора, не бачила ні малюнка на церковній стелі, ні віконного шкла, де вмирав войовник у бурі красок, не бачила й себе з дзбаночком на шклі... Вона думала саме над лиховісними словами княгині. І вирішувала, що варто полум'ям свого серця живити ім'я, велике в народі.

* * *

На досвіті пронісся над Володимиром крик літаврів. А коли сірина невиспаного ранку кидала тінь на чорно-білі пасмужини піль, звал людських грудей, копій та мечів, як залізний ліс, рушили в похід.

Княгиня лопотіла гриднями в зім'ятій одежі, коси-змії носила на руках.

Княжу постіль, ще теплу, стелила стара ненька, і Рюриківна питала в неї:

— Де Зеленгора, Чаро?

— Де ж би, ясочко? З походом від'їхала із своїм стриком, із Кондрою, ця твоя Зеленгора! Кондру ж в останню мить помістили у санях позаду чорнолюддя, зігнаного з усяких глуш. Коли оті старовіри найдуть по дорозі дуба, дерево божків, або коли блимне балка в стрічнім очереті, Кондра жертвуватиме за своїх людей свят-дубові й болотяникам.

Зітхнула старуха, прядь волосся спрятала під очіпок.

— Треба таки в поході й земного бога, треба Кондри примівника... А твоя Зеленгора — я ж бачила — у шкуряному одягу верх дротяної запинки стрибнула з коня Кондрі оцьому в обійми, сміється: "Ясен-шум я тепер, не Зеленгора!"

О, як скажено впилася Рюриківна гострими нігтями в Чарине обличчя! Течійки крові, мов червоні разки, потекли до старих губ. Стало гидко, й була хвилина, коли на саму княгиню найшли памороки.

— Клич в цю мить мойого сокольника Малушу! — скричала, як бісиця.— І пропадай з очей, геть, геть!

Малі ноги в сап'янових капчурах диким тупотом наповнили гридню, аж зашугали тіні на полив'яній долівці, в покрасах із міді, та потемніло доразу все срібло ікон.

Станув незабаром в порозі рудий суздальський парень, водяні, вирячені очі встромив у княгиню, завмер.

— Сюди! — веліла йому.

І разом застрягла хижими пальцями в його заков'язлих із жаху раменах, дихала шепотом, ніби вогнем, підкладеним під стирти, бурхливою ніччю без зір, непокаяним маревом поміж зимові сосни.

— Здоганяй, Малушо, здоганяй похід! Як вітер над дахами, чотирисхильними, як дощ із скапу, де в кожний час лихо готове до скоку — так ти скачи день і ніч, ніч і день! А там передай, що я, Рюриківна, шлю тебе, як нічну сторожу, князеві мойому... Нехай тобі буде в кожний час доступ до шатра його!

Звилася із стогоном, як дика кітка, що кігтями рве кору, ломила руки в понурому благанні:

— Там — Зеленгора... Вбий її, Малушо... мій... Але знай так розтерти за ногою слід, як розтираєш слину!

Не минуло й години, як веснянкуватий юнак у повнім виряді, з сутою калитою під кожушаним опиналом, гнав шляхом на берестейські ворота.

Кінь лупав дзвінку землю в бігу, й Малуша не розпитував нікого, збиті копитами дороги самі вели. Дарма, що за П'ятиднями білий бик перебіг його й так рув понад поля, аж піна текла з губ, а очі в люті, в сльозах дужалися із сонцем. В іншому випадку забобонний Малуша, як стій, звернувся б з дороги, а так — він згадував.

— Малушо, мій,— перегиналася до нього брунатнокоса княгиня й звогчувала губи до червоного блиску.

Він лягав на шию коня, гнав далі. Здавалося йому, що чує, як скриплять полози і як стугонять сани з волоками. Але в подратуванні замість їхати в Криве поле, за слідом, то він цілу

ніч від вечора до кур, від кур до зір, від зір до сходу сонця їздив довкола хати на роздоріжжі, аж поки ранній півень не запіяв,— тоді протверезів доразу.

— Їла б вас лиха година! — зашипів люто.

Ранком він відігрівся до сонечка, як в'яла мушка, а тоді рушив у путь.

Чергового ранку він виїхав між рівнини в затишку у верболозах та допав задніх чет, а далі полків упівдороги над Німань.

Військо не счіплювало ланцюгами возів забезпечним чотирикутником, не копало ровів довкола становища, завжди готове в скору дорогу. Серед глітного табору, критих залубнів із бойовим знадіб'ям, видно було стяговии віз, розмаєний смеречиною і прапорами з подобою вужів, лисів та шулік.

Усередину табору дістатися не було легко, тому стійки перекидали Малушу одна одній, поки не налетів на самого князя посеред дружинників і вельмож. Мстиславич ішов у бобровому плащі верх кольчуги і в лиснючім шоломі, що на багровій шапці двигався, як тіара. Дивно гарна, сухорізьблена княжа голова була гордо відкинена взад, кріпкопальчата рука рішуче вперта в бедро...

Біля нього праворуч і ліворуч повагом ступали князі, що завжди їздили біля його стремена.

Ударив чолом у володареві ноги зляканий нагло Малуша, а тоді незв'язкими словами передав слізьми облиту просьбу княгині, зозулі в мурах Володимира... Він говорив непевно,

розбіганими очима лиходія — і князь сміявся з недотепного посла.

Здоровенний пес, присилений у княжому шатрі, недалеко, відізвався дико: його кровожадний, хриплий зойк залунав нерозумінням і готовістю боготворити або роздерти.

— Ось той, що береже ніччю мойого ложа! — згірдно сказав князь.— До горла скаче, один крик — і край!

Він пригадав у цю мить заперечення духа — Рюриківну, її любов-ненависть, тепер далеку, і на радощах змилосердився над чудернацькою подобою край своїх ніг.

— Що ж? — сказав обеззброєний.— Твої соколи стали без няньчура? Нехай! Мій пес іноді знеможений безсонням, виручай його!

І повернувся плечима до сокольника, а цей з полегшею просіяв. Хвилина — й Малуша пропав у глоті, слухав, як молотами правлять залізо, закріплюють ланцюги, б'ють у землю прикілки для шатрів. Хтось грав на гуслі, йому притакували ляском рук, над червоними вогнищами варили страву у казанах, набоці різали худобу й галки прожогом падали на неї. Над усім тим гамором лежала туга непроглядних піль, і в оклики та сміхи падали щораз бурливі посвисти дерев, вирослих у самоті, на вічну боротьбу з негодою. Увесь обоз шумів і собі, як з'ява, привіяна вітрами.

Перед далеким шатром край похідних возів — теліг із восьми зладженими з букових відземків, ніби юнак у хвалі своєї молодості, стояла Зеленгора, міцно вгрузнувши у сніг вагою високих чобітків. Чорне волосся було звите у дрібноокій срібній сітці, накрите платком і придержане шапкою. Лисяча шубка до

колін, обтисла й виіскрена ржавими смугами, гідно вдягала її вроду, синь ока й чисте чоло.

Малуша слухав, як Радомисл із Ослав і Гальфдан дружинник, Зимовит, ізгой, та Ботвин, Абрат і Бакота, зайшлі, бажали чогось настирливо, забігали немов Зеленгориного слова, а вона не рішалася... Старий Кондра ліпше знає оце, він же ж навчав її... Півмовою, півспівом Зеленгора пронесла, нарешті, дивну річ... Це була епічна поема про Беовульфа, що бореться із смоком-руїнником і гине від їдкого укушення, як Тор від змііної слини. Суворе геройство часу, понуре відхнення пісні славили непоборну правицю бджоляного вовка, мужність Беовульфа.

"Недовго я вже з вами,— говорив Беовульф,— кажіть моїм воям висипати мені курган на скелі набережній, нехай ті, що пливуть серед тьми й піни хвиль, бачуть його і зовуть Беовульфовим престолом".

Малуші, що слухав з поблідлим лицем, бігла по плечу заморозь враження...

І Гальфдан, дружинник із волоссям у підтинцях вище брів і біля вух, із довгими ясними кучерями, про які треба було думати, що повиснуть із ним разом десь у чорно-борі, гей Авесаломові,— Гальфдан, що для нього саме Зеленгора переповідала старину, сіяв захопленням, як коли б перед ним ношено золотий пугар королеви...

Він відізвався своїм милозвучним, аж темним голосом:

— Оце пісня переможців повік-віків! Бо хіба ж змііну слину рівняти з вірою в завтра, Беовульфовою? І Зеленгорин спів — істина! Що, скажіть, проглине істину?

Його думки були мужеські і ясні, й сам він був чистота і гординя.

У цей раз пробрався до Гальфдана викликувач, приземок із грубим торсом і короткими ногами, той, що в одязі сміхуна вибігав бува на бойовий майдан, заки герць начнеться, лаяти у смак ворога.

Викликувач повторив із реготом, б'ючи себе руками по полах:

— Що, скажіть, проглине істину? А світло липових скип хіба не гасне від фуркоту спідниць серед п'яного танку? Або хіба не стряхне полум'я білої свічі хоч би отрутне позіхання пса?

Гукнув це з грубим глумом та пропав між роздзвонені мечі.

А Малуша закарбував собі з оцієї події одне тільки слово. Пес... Він бігав проміж його думки, виляв хвостом та білими іклами забагав кривавої утіхи...

Аж коли вечірня зоря блиснула на зчервонілому небі, сокольник виповз із лігва поміж возами. Він колихався ще мов на хвилях, на одноманітній чиїйсь мові, підходив туди щораз ближче...

Це говорила Зеленгора, що саме нахилялася над хворим юнаком, спертим на плащ біля її ніг. З надставленого дзбанятка вона струмила в його спечені уста цілющий напиток і розважала поблідлого рівним, спокійним голосом. Трохи — і юнак глянув на неї пояснілими очима, підвівся на лікті, пробував говорити:

— Зілля напричуд... В'ється у мені, наче шовкова нитка довкола пальця... Тремтить і гріє, Зеленгоро...

Хтось переходив побіч.

— Ще одна ця ніч спокійна, завтра ввечері ми віч-у-віч ятвязьких станиць.

А другий:

— Пощо він отих Чорних Клобуків оплачує? Не краще дати гроші своїм? І говорять — після Литви йде в Переяславщину... Литва сусід, але степ над Россю з його Волинню хіба межа в межу?

Перший пояснював:

— Кажуть, воліє чужу кров проливати, як рідну, тим-то й Чорні Клобуки. Гроші на них із своєї скрині начеряє. Йому ж треба багато полонників, відводнити великі смуги Волині, поорати пустарі, лупати каміння для доріг. А Переяславщина хіба далека? І в нас не все добро цілиною при хаті.

Малуша стояв уже хвилину осторонь Зеленгори, думав думку таку страхітну й чудову, що далі не здержав утіхи:

— От добро знати, що зіллям лікуєте!

І аж задихнувся від хижого знесилля.

Знялася ніч, буря, зима з жалісним шелестом зледенілих трав, із дощем, що туго затинав проміж снігову круповицю. Погасли вогні, крім двох-трьох стійок — це сніговія тручала

марну ватерку, ніби гралася з людьми в кошмарні жмурки. Проміж шкамаття хмар колихався яскравий човен місяця, освічував щораз три пера на чубі княжого шатра. Як вежа, стояв видовжений місяцем молоденький князь — Глібко Росткович, що впросився їздити наперед із молоддю на стежу, — його гострий шолом тручав нічне небо. Стійки в сірому, як тіні гуляйполя, подавали собі нічні поклики.

Перед самітним шатром край похідних возів хтось загомонів:

— Зеленгоро!

Здавалося їй, немов вона тільки що заснула під колисанку далинних арф.

Голос Малуші заплакав десь близько, полу шатра підірвав вітер і злопотів, як скажений.

Стрибнула з польового лігва, шубку на себе, встала.

— Що це? — питала напів у мріях.— Чого тобі?

— Смерть у таборі! — зламав руки Малуша над стрипіхатою кучмою волосся...— Князь звалився з ніг, то в жар його кине, то у дрож... Кличе тебе із зіллям твоїм, а то хіба цю ніч поникне головою!

Хустка верх кіс, цинове дзбанятко те саме, що вчора, останок запашного вивару. Біжать малі ноги на пучках пальців, за нею з серцем у горлі, ввесь у зловіщих підскоках, Малуша.

А шатра спали, закутані у вихор і бурю, останні вогнища попеліли синьо серед снігів, безмежна туга кутаіа поля, й бракувало тільки крику, щоб роздер її надвоє.

Як сірий відлив, виріс нагло перед Зеленгорою княжий намет, кичка пер шуміла над ним фуркотливим млинцем... А Малуша нагло приостався позаду, розчепірив довгі ноги у півобороті, як коли б мав підлетіти, і — з усіх сил жбурнув дівчиною у глиб намету, розпанаханого на вітрі, широко.

Залунав крик, неправдоподібний,— один тільки, а тоді дивний, немов співучий голос пса, що поклав хижу лапу на своїй наглій добичі, заплентав кігті в срібну сітку, здерту з чорних кіс, і щасливим виттям продовжав мить свого тріумфу.

Блиск княжого кресала? Вогонь? Свист, лопіт, біготня? Серед неї ховається, як в'юн, суздальський парубок, допадає приготовленого коня й гайда у тьмі назад! Виконав, що веліли, а тепер нехай брунатнокоса оплете його руками й цілує м'якіттю уст, звогчених до червоного блиску! І нехай птичого пістуна за його мовчанку вчинить боярином!

Простір ніс його у досвіт, як нічне жахіття.

— Що сталося? — питали в обозі ті, що не знали нічого, між ними Гальфдан у чаді розпуки.

— Що ж би? — нерадо відповідали їм другі.— Лада походу, Зеленгора, хотіла ділити з Рюриківною горностаї!

Ще трохи — й велике мовчання запечатало уста. Тільки Гальфдан, розхристаний, безтямний, лепетав своє:

— Други мої, пробіг!

А тоді в розгубі до краю, майже весело:

— Неправда це, неправда, як Гальфдан я, Свенгельдовий первак!

Світало. До князя, що з кривим порухом губ кам'янів уже на коневі в усім наряді бойовім, прийшли саме за кличем дня:

— Смерть ятвягові! — відповів жваво, як у кожний звичайний раз.

Він змагався проте з думками своїми, з палкою несподіванкою, з тайною ночі, та знизував плечима у душевній поразці.

— Сверрір, гребенар, що марив про царство...— проніс поволі.

І сплила по ньому хвиля нехіті, довга, як тінь.

Звивали табор метким, віками закріпленим, порядком, кожний, від тисяцьких до сірих чур, зайнятий своїм невідкладним ділом. Розгар прийдешнього дня накривав усе друге своєю безоглядністю, а набоці, ген поза скупищем людей і тягла, глухо суятилися рискалі.

Згодом два Абратові чури підняли за рамена людську постать у криво запнутій лисячій шубці, зрошеній замерзлою кров'ю, й тягнули на оспіху мертве тіло у поле, на чисте, нестолочене місце. Десь там розлягалися хриплі від зусиль накликування старшин, брязкіт зброї і сумний ляск пуг. Один за другим відділ рівнявся кіньми й копіями та розвивав похідні ряди.

У цю тверду мить не було нікого, для нікого й чия-небудь смерть була зайва річ — не в пору й не на місці.

І нікому, крім Кондри, крім Гальфдана, силоміць відтягненого другами, не було діла до того, що Зеленгорині ноги у мокрих шкурянцях жолобили за собою довгу вузьку борозну й між пальці мертвих рук напряталосязвитками снігового клоччя.

— Вперед! — гуло глухо за здвигом людей, за лісом копій, дзвоном труб, іржанням коней високолобих.— Вперед!

Могилу звершено якраз грудами липкої землі. Корчі, розсипані гуляйполем, зашевеліли тихо, загойдалися, наче голосильниці, що плачуть за вбогу мисочку логази.

А Кондра, жрець, виріс тепер обіч, клав знівечене обличчя у долоні й дужався з тьмою сумнівів й образ. Сиве волосся, як листя торкнене заморозом, шарпав лютий вітер, бив ним старі щоки.

І нагло Кондра згадав чогось Малушу, непомітного ніде, й доглянув у думках далеку Рюриківну, що стояла наче поруч нього. Він стрепенувся від жахливого зрозуміння упадку чужої душі, що споневіряла все божеське у своїй жіночості...

Аж тепер полилися криваві його сльози над чарівним спомином Зеленгори,— вона ж, мов жива, дихала над його плечем, блудила звидом, легенда церковного вікна, проміж лід і мокриші...

Він помирився із нею серед гірких ридань. Вірив їй тепер, як власному серцю, що било високим дзвоном. Його потріскані уста шепотіли: — О, дні великого вирівняння!

Гострим покликом ударили літаври. Жрець повернувся з місця, підійшов твердо до своїх, шкурами вистелених, саней і, закутаний з головою від людських поглядів та північного вітру, продовжував свій шлях слідом простолюддя. На схилку старих божків, на руїнах їхньої держави хто ж, крім Кондри, останнього, жертвуватиме за сірих борців, упереддень їх ран, святдубові й воді?

Проминуло. Похід звіявся скоро серед білої просто-рівні, як щезають із поля людського зору дороги життя. І тільки проміж посвист снігової нудьгувала пам'ятливо передрогла до краю, довіку налякана,— душа дикого тернослив.

КУНА— ПРАВУ

Погода! Гори течуть, рукою б вхопити! І сопілка он яка у стужі голосна!

Збийгнів спалахнув, мов іскра, від гострої радості, що її наводить на людину простір, опертий об глибоке літнє небо та йно що розтулене сонце.

— А мені лисиця перебігла дорогу, буду добре гостювати! — засміявся у бігу молодий Андрій із Долин і стрибнув повз гурт їздців до боку князя, високий, в'юнкий, кучері в росі.

День, правда, тільки що встав, але царинки бриніли вже, як гуслі під легким дотиком пальців. А голоси, сонливі, косичили зелень, ніби медулька, всіма солодощами.

— Плиска, Чигіра, сюди! Завертай д'турмі боги-не! — співуче кричали козії та вівчарі поверх зелених і золотих трав. —Барвінка, Пацьорка, Писана, го-гей!

Молодів ліс, сміявся веселий, горбовий край, у пастуших сопілках переглядався.

Ілля Прислопський і Вовк Переслужич минули злющим мовчанням радісні оклики юнаків. Мало цього — вони з розмислом зосталися осторонь гурту, що летів порошистим межигір'ям у Мниський Яр. У них накипала образа на меткого Збийгніва, що так скоро перейшов з отроків у княжі мужі, на Андрія з Долин, удачника і гординю, Молибожича, що перебрав оноді воєводство галицької тисячі, на цілий світ.

Але причина лежала подальше. Зночі князь прислав до них хатнього водоноса, простака у вибійчаній опанчі, із зазивом їхати на якусь там монастирську роковицю у гірській западні.

Водоноса, немов у нього тивуна до таких доручень немає, а для товариства володимирських заушників мало!

— Ой-га! То гаразди! Чужі заїжджають місця своїм, і миші поміж зайдеїв не перелізти! Інакше було, коли Мстиславич торчав іще у свойому глухому зазубні на Волині та слав галицьким боярам зброю, срібло, соболі, щоб у місце Володимира звали його до себе, на стіл Осмомислів.

Здавалося, сама милість дзюрчала тоді у княжих словах, як на Стрітення дзюрчать зі стріх весняні води... А коли бояри й справді прогнали Осмомислового сина з його сім'єю, з Романовим зятем, й Федора сіла розлучницею в батькових теремах, що винні вони, заговірники, що злякалися нагло Романа, його причаєних плечей, голови, глумливо поданої взад, та зчервоненого, мов від піднебних вітрів, зору орла? Так, вони не пустили Мстиславича з-під брам, де ждав, у Галич, Лестькові з-над Вісли крадьком давали владу... Треба випадку, що Володимир як стій вернувся, і Галич його прийняв... О,

Роман не забув, як, оббріханий, силою добував наново даровану вже братові свою волость! Як огонь по чатині палахкотить тепер, біле тіло боярське пече, десять років дожидання залізним п'ястуком із Галичан вибиває!

Дивні діла твої, Господи! Все навкруг перевертом: скарбницю можна одному на плечах винести,— з простолюддя відумерщини не бере, у половину вкоротив подимне, побитого боярином закупа кличе до себе жалуватися... І не хоче ні білок, ні гривен, ні меду, тільки голови злочинця!

Плещуть, що якийсь там візантійський боян, Акоманіт, Романову славу по землях далеких під хмари виносить, але нашому брату на своїй дідизні з нього потіхи катма!

Галичани поглядали зловороже на володимирських вельмож, що приїхали з князем. Проковтували гірку слину. Он який радесенький Ничипір Хилич із тим порепаним у бійці носом, простак, до боярина неподібний, дарма що в багатім вишневім саєті, рісованім круг стану! Який завальний та викоханий Лавор Безбородко, з купців, мовознавець, що держить на цей рік пістинську сіль за гладкий торговельний договір із ракузьким герцюком! Або отой окатий, рябий та великотварий Мончук, набундючений від утіхи, як ячмінний пиріг!

Здалась би, гей, гідна жалив'яна замітавка на оцю ненаїсну купину, щоб вона лізла у воду без броду, у ліс без дороги, на пліт без перелазу!

Он зі шляху пільна доріжка побігла в ярок, а там у село. Князь допевнився:

— Ратьборове селище?

— Воно і є,— відповів чийсь пісний голос, сам один.

— Знов нагінка на нашого брата! — зітхнув із щирістю ховзький, гей слимак, Славно Кормильчич, попів син, над самим вухом малого соцького Шумавинського.— Жалобу на Ратьбора до ніг княжих учора принесли... Князеві остогидло тільки й чути, що про нього. Відбере його право суду над підданими, це очевидно. Цикнув слиною крізь рідкі зуби:

— Ліпше б я сьогодні поїхав у Чертеж заграти в астрагали у Луки Смолятича... Там постриги.

— Тим рогом чухайся, що ним досягаєш,— врубав Шумавинський і стягнув уздечку прудконогому, що рвався наввипередки. Тим часом далина спалахкотіла пожаром. Нове сонце залило веселим огнем чорну стіну лісів на верхогір'ї, а далі усі дерева на спохиллях, круг ставів, край доріг стали від полум'я золотокорі. Кожна гілка темніла тонко й чисто, ніби виведена кісточкою на багровому склі.

— Вже недалеко Мниський Яр, он Богатир димує...— заскрипів старий Домамирич, що очі мав, як у яструба, далекозорі.

Справді, на перехресті чорних пільних лазів, що, мов змії, вигиналися між сіножаті, ліг темний камінь, довгий, як домовина. По ньому снувалися струмочки диму: сонце пило нічну заморозь.

Через декілька хвилин Богатир наблизився, таємничий, не знати ким поставлений, на який спомин, кому? Грім розсік колись могутній пам'ятник на дві нерівні, мов у глибокім болю роздерті частини: з зазубленої розколини позіхала ніч. Покрівля блистіла гладдю, зате поля бічних стін висловлювали

грубим, варварським горорізом утіху ловецького життя. Рука, що перед віками орудувала тут долотом, вивела з тла опукий рельєф, лови на лося: віддаль між собою і ловцем, узброєним у тяжку рогатину, він поров розсохами в дванадцять шпилів, грізних, як вежі бійниць. Із щілин виростали рожеві трясучки квіток, це була музика, повна туги, до слів, повних сили.

А сонце кріпло. На пільних виливах вода пашіла світлом, гей скрицею, стежки чинилися сиві. Хтось заспівав серед піль — і змовк.

Від Веселого урочища ліси обгиналися дугою; над ними синявіла стрижка блакитних верхів. Сама ж дорога звужувалася й бистро бігла під гору. Десь там в убочі майнула оселя, круглі хати-клуні, білі, підмазані голубо. У якусь хвилину стануло проти їздців опущене людське житло — з його видертих вікон сипалася темінь, у хоромах снував павутину сум, несамовитий...

Князь глянув із насупленими в застанові бровами: він хотів пригадати щось зв'язане з цим місцем, щось утрачене навіки, але не віднаходив.

— Чия он хата, що ротом до сонця? — залунав знагла його голос, дуже дзвінкий.

З висоти коня Мстиславич повернув до стрічного мужика своє темне, мов бурштин, смугасте від борозен обличчя, пооране переживаннями, ніби краєвид, навіщений жахливою метіллю. З-під ковпака, насуненого, як шолом, на все чоло, суворо дивилися очі, загострені сторожкою увагою, й терпко затиснулися уста, окрилені вусом чорним і тонким, як брова. Розп'яту на грудях сіру м'ятлю піддував шум задорожніх дерев, з-під неї світила біллю свіжовикачана сорочка, застібнена

ремінною петлючкою. В закарлюченій руці з хижим виразом пальців він держав туго поводи коня: у самітному персні на князевім пальці горів рубін...

Стрічний селянин, навантажений хворостом до самої землі, скинув із пільгою свій тягар при дорозі і вказав простоволосою головою руїну, вкриту половиною покрівлі, з одним тільки живим вікном, відкритим на світ, і замугикав слізним голосом:

— Хата? Он та під орішиною, обглодана як кість? Старого Ісаї, що торгував медом, а то ж... Боярин не злюбив, щораз попоб'є... Голову тогідь розчерепив на смерть. Стара, як прутик на вигоні: однісінька... Довг за покійничка кутала, сильно збідніла від того довгу.

І поплентався далі, кострубатий, як осетень, одним коліном бив друге.

— Бесідливий наш князь, як оте вориння,— воркнув Тибор із Таняви. Він глянув на сусіда праворуч, вергся й посутенів, мов примара. Уже хвилина, відколи непомітно порівнявся з ним сухов'язий, як конопля, мовчан Твердята Остромирич. Він повернувся нещодавно з Візантії, куди їздив за справою повороту до краю русько-варязьких полків, що служили там охотниками.

Коли волинський вельможа віддалився, лопотливий Кормильчич не втерпів:

— Мужичий опікун, наш князь,— зашипів упівголоса.— З кожним голоп'ятником братську розмову поведе. Не знали іноді, де очі діти. Подумати, що десять літ піддобрювався з Волині, поки ми, бояри, не закликали його у Галич на свою голову! Він іще накоїть!

— Чую, судомирського воєводи сестра приходила вчора до князя з поклоном? — обізвався за його плечима зодягнений у все нове Навойко з Васютина.

— Ви про Тирку, Войтишичеву бояриню? Ту, де два отченаші у хаті? Воно так: чоловік її прислав із монастиря в Бардієві чолобитну князеві,— кається любові з Лестьком, додому вертатися хоче... То вона приходила, як та павочка, вся в зеленому й золоті, що сльоза — то усміх, що визив — то трепет, суща Іродіада... Князь вийшов, правда, до неї, мовчав, слухав, дивився, а далі як не крикне:

— За Вислок, до чужого князька вівсяники з приску вигортати! На сирому камені, на голодних пісках, вік віків сядьте!

То Тирка збіліла, як сир, згорнула розмайринову камку у тонюсенькі пальці, побігла в свояси...

Сміялися з цієї події — не долюблювали Войтишича за його Тирку, чуженицю.

Тісний гірський шлях, обшитий ясно-зеленими гаджугами, розсунувся широко. Перед очима їздців виринув новий краєвид, обтулений фіолетовим серпанком гір. Праворуч дороги на лоні вічного розмаю, на убочі, чорній від смерек, як смола, промигнуло каміння старовинних монастирських стін, закосичене білою жаливою та кривавником, ще й лапатим підбілом цілющим...

Раннє сонце ходило золотими стопами по широких кам'яних стінах й освічувало то калину, схилену над ними, то незручно вириті там імена ченців та прочан, що хотіли жити довше людської тліні й зачіпали пам'ять свойого маленького

буття об довговічну твердь. Урочище спало під ляск птичих пісень, немов за межами світу. Ще й під тисовими улогами продовбало собі розколибину невеличке джерельце й бігло вниз струєю, роздзвоненою солодко...

Коні пірнули з шумом у звивчаті трави, і в тій хвилині, немов блискавка, майнув поміж копита біло-зелений вуж, ярун. Збийгнів упер коня з усієї сили в землю і заговорив на поспіху, злегка поблідлий:

— Нехай тобі добро про нас і нам про тебе, о мудроокий!

Потрясла ним забобонна дрож від цієї стрічі.

Через хвилину голос мідяного клепала оповіщував незвичайну подію. А там, по стежці лісового спохилля, побіг молоденький послушник із волоссям променисто розсипаним по плечах. Він допав дзвініці, побудованої верх скелі, на дубових бервенах із дугою вгорі, й двигнув мотузом великий дзвін, празничний.

Тим часом задушники вели коней бічними воротьми на широке монастирське обійстя.

Самотнє лісове затишшя, що на ньому була церква й монастирські мешкання, господарські будівлі, сад, пасіка, рибний став й ужитне поле, було оповите побожним спокоєм, немов острів блаженних, де царювало щастя без пороку.

Особливо мальви, що простягали до сонця свої радісні патериці, скиптри краси, й біла дорога в глиб житла, пущена поміж два шнури лип, жовтих, мов шафран від цвіту, співали хвалу дням і ночам на лоні Бога.

Дві сотні літ минало саме, як оцей скит народився і як під рукою галицьких володарів виріс і зміцнів.

Перший, хто вийшов навперейми князеві, був дід Тороп, монастирський знахар, із задушників, — на сивій голові світив лист лопуха, як у друїда. На Торопі була довга гребінна сорочка, під руку устромив граблі — йшов у ліс із веретою по в'янь, по чатину.

Він послонився вбік і в старечому захопленні моргав дрібно віями, лепетав серед жаркого богомілля:

— Цароньку наш із ясним мечем... Ладо наш із зеленим бичем... Трисвітле сонечко чорнороба!..

В окруженні ченців, ігумен Прохор станув на порозі храму білий, як горностай. В його руках жеврів золотолитий хрест, дар боснянського бана Кулина та його жінки Войслави. Тільки недавно тому старець устав із ложа недуги завдяки княжому лікареві, Дунаанові із хозарів — і тому у хвилинах знемоги він опирався на плече скитського анагноста Віссаріона, стрункого ченця з матовим, як брунатний алебастр, лицем і жмутом кучерів над неспокійними брівми.

Ігумен благословив князя здалека "побідою на біси"— хрестом, обвитим віткою алегоричної смоковниці. Заки ввійшли в церкву, він із суворою простотою чернечого слова віддав подяку князеві, як тому, що щитом своїх грудей безпечить день і ніч мудру самоту монастирів. Але князь простодушним кивком руки спинив ігумена.

— Сам не знає, чого хоче...— обізлився теркітливий Костко Бізна, що пристрасно любив видовища й лесні речі.— Як вітер,

носиться вертепами, крутить ним по чересдорожжях, товче собою по облазах...

— Всі язиці восплещіте руками! Воскликніте Богу гласом радованія!

Ігумен станув проти царських воріт, на амвонному камені, вкритому взористою плахтою й увесь у фіалкових димах виіскреної курильниці, старечим заспівом повів благодарственний псалом.

У відповідь йому, ніби веселий весняний грім або великі води, що зіграліся в сонці, покотилася з хорів пісня, якою церква витає побідників.

Князь розглядав храмину, мрячну, чорно-золоту від старих дубових бервен, пустинників із Теваїди та Лівану на порепаних дошках ікон, деміургів у побідній боротьбі... На жовті й вишневі трикутники полив'яної долівки лягла велика тінь князя й заламалася гостро на стіні іконостасу. У ньому на овальному полі позолоченої дошки, оплетеної орнаментом дубового листя, в задумі тривав Христос, суворий, із молодою борідкою чужинець, із коп-тійського чи нубійського рисунка, пальці твердо складені на грудях...

Ліворуч нього світив чистий облик Акерене, Нетлінної. Дивилася вглиб церкви очима карими, як агат на сонці,— над ними двигнулися, немов у наслухуванні, солодко запишані брови. І цей її рух, хоч закріплений і незмінний, був, проте, без міри теплий і пливкий.

Богодіва знала про чар свій, невловний і вічний, бо усміхалася побідно у смугастій намітці над мудрим чолом, простоноса, з устами круглими, як ягода червонюсінька...

Тільки тепер, коли князь побачив цю жіночу голову, що клонилася на ріски білої сорочки, пригадав подію біля хати Ісаї.

Торік літком, під Паликопа (жито аж бренить, жита аж шиплять!), їхав він у гості з боярством, тією дорогою, що сьогодні. Де не взялася у підвечір ватага женців, що несла своєму бояринові жмут хлібів, увитий квітками, дорічний дар обжинковий. Наперед хороводу, наче день у зарані, півходою, півтанком, як велить старий звичай, плила перша в'язальниця-величальниця. У чорних косах фуркальця, уплітки, уста, мов вишні, сміх...

Вона подумала в цю мить, що князь старший за всіх бояр на світі, весело метнула собою навперейми йому. Закинула вінок на шию чорного, гей смолій, княжого рисака:

— Як оця пшеничка колосом бренить, так твоя слава повік, — і слава коневі попри тебе, господароньку, господиноньку!

Усміхнувся по-своєму, лукаво:

— Комарева слава по млаках та болотах ночами бренить, витязева ж у саме сонце, як у золоту шибку, дзвонить!

Дівчина закрила руками лице аж по чорні стріли брів, готова в цю ж мить утекти. Хиталася перед князем на малій ніжці, як білогруд на камені.

Тепер він із черги хотів її чимось обдарувати, але не найшов. Подумав, вийняв ковток із вуха, в срібному плетиві, мужеський (на ньому львина голова в емалі на подобу людської...).

— З моїм сріблом мій талан тобі, красуне! — побажав із силою.

Як кречет облітає низи великим кругом, поки плигне в піднебесся, так він пронісся над долиною в квітті й злетів далі, у верхи. Під широкий напівблагодарственного молебня привиджувалися князеві бої, нечувані у своїй красі, мроїлися ворожі полки, як бори, й лопотливо грало серце, що знало всі тайни меча й копія, всі способи підійти, здавити за горло, звалити в кров.

Тоді, мов топором відрубана від мелодійного крику пісень, лягла на церкву тиша.

Та Мстиславич її не чув.

Не чув також, як ігумен підвищеним уривчастим голосом скандував канон Кирила Турівського — "Слово на дні празничні". Бачив рух старих уст у білій і жовтій куделі волосся, але сам товкся, як метіль по канівському пограниччі, топтав половецькі стада й вежі.

— Да возвеселиться гора Сіонськая судеб ради Твоїх, Господи!

Ігумен поклонився іконам і віддав кадильницю з блакитним пурпуром огнів, відбитим на сріблі, у руки диякона. Потім зняв енколпіон, святі луди й доручив їх пресвітерові.

Погляд Твердити натякнув князеві на ціль дня. Боярин подав йому сувій пергамену, обкручений довкола ліски,— різнокольорові печатки з живиці звисали на шовкових плетінках із ширини рукопису.

То Шестикрилець підійшов до аналоя твердою ходою войовника і в пам'ятку роковій днині поклав на ньому жаловану грамоту на села: Страшевичі й Переорки "со всіми даньми, землями й водами у богомольство на віки вічне".

* * *

Голос анагноста Віссаріона був як цінний інструмент: кожне його слово торкало срібну струну. А всі слова разом в'язалися в непорівнянну пісню, що її кладе Необнятий у горло соловія.

Під здержливий шум довкола столу Віссаріон скінчив читати "Сказаніє пресвітера Йоганна про райську ріку" та глянув прижмуреними, мов від запорохи, очима на білу дорогу столового застілля, обставлену чубатими мисами й грубим шкломпугарів. Здвиг боярів круг питва та їжі колихався, як поле, припорошене квітками. З усміхом на опуких устах, з непривички, чтець засунувся у підвіконну глиб, під протеси, попідтикані овечим руном і запашним зіллям.

Дивився звідти, повний милосердя, на трудні спроби ігумена найти в довгогодинній розмові з князем предмет спільного зацікавлення, коли нараз майнуло у дверях наполохане обличчя брата проскурника. (На рукавах витертої ряси світив білий пил, він готовив саме ціж для розчини...). Брат проскурник глянув наполохано у глиб хати й пустив перед себе мужика: розхолітаний, мов трепета, в самій підмотузеній дранці так, як кинув косу чи ціп на току.

В двері — та об землю перед князем, гей дерево з-під сокири.

Той глянув, устав.

— Чий смерд?

— Ратьборів.

— Ти був у поході між лучниками?

— Був.

— Звуть Поглодом? Той тільки мигає очима.

— Гривну за похід виплатили?

— Бояринові — я закуп, господине...

(Губи йому повисли, облиплі чорною кров'ю...).

— Що ж тобі дошкулило, сиротище?

А той як не заголосить:

— У мене була сестра, Божанка... Боярин наважив... Дотиторався, аж пішла, без барвінкової та без короваю... Кажуть, набридла йому за плач і тугу, то він оноді косами її задушив, на мочар із ратайним виволік...

— Рабиня його була? — так князь поволі, що слово, то зокрема.

— Ні, ми всі кметі, вільні... Тільки торішнього передновку годі було скоротати. Зазичилися в боярина, начислив удесятеро, закупами стали я й батько... Прасолить боярин душами, багатіє... А Божанці коніпне боярське рядно з-над поточини пропало, від торішнього Купайла відслугувала...

— Оставайся ж тут до часу,— весело сказав князь.

Він кинув сіромасі букату сиру зі столу й шукав, що б іще взяти, коли той подався ніби від удару: випорпав з-поза пазухи завузлену платнику й жилавим ручищем чорнороба поніс перед князем ясне, як роса, блискальце.

Ковток це був чоловічий: срібне плетиво, з львиною, на подобу людської, головою в емалі.

— Божанчин ковток... Від вас...

Стало так тихо, що чути було, як дивно дзижчав огник лампки на покуті, і кожний стулився в собі, як мушка. Це ж бо тужила за землею чиясь душа, ненапоєна щастям, прогнана без часу в безвісті. Вона ходила поміж бояр, просила пригісного — з кожного пугаря виноградну каплю, солодку...

Князь помовчав твердо, в упір, а тоді стиснув у хрящеватих пальцях беріг столу й заговорив сонливо так, як сопілка свище в тугу, з вирахуваним глумом, чи тільки смутком, лютим, як їдь:

— Куна — праву.

І враз, наче поразили його нестерпність порівняння, розбіжність злочину й кари, безприкладна зухвалість привілею, писаного сильними для сильних,— він ударив сміхом під сволоки, аж стужа сіла.

Так, дикою веселістю палали челюсті розкритих, гірких губ, стрічка білого світла блимала з-під жорстоко прижмурених повік. Рамена відкинув позад себе у мрійнім местнім забутті, велична голова коливалася бурним реготом... Це князь сміявся,

наче греблю прорвало, без стриму, без упину, за всі часи, аж ігумен піднісся стурбовано, білий, як горностай,— і знову сів.

— Вже ми тут гідно понабувалися, гей! — обтряс із себе враження Вовк Переслужич і з грюкотом виколупався із-за столу; з якого пинявою течійкою слези в розлитий мед. Під обтислою паволокою черево боярина закочувалося тричі так само, як волохате підборіддя. Він зиркав довкруги, розпатланий та понурий, ніби лісовик, викурений із зеленого лігва.

Зчинився шум: бояри посхоплювалися з місць, але тільки поставали, гей гуси у мряці, одинцем.

— Ліпше б я поїхав у Чертеж! — затужив знагла Славно, попів син, і судорожно рісив згортки свити під пояс, закапуваний сріблом.

І знов упротяж:

— Там постриги...

На стіл ринули тіні й змели доразу веселицю боярських крашеняків, огні цинових мис. Між листям, що схилялось у вікно, цоркотіла дрож і крикливо щебетав птах, що поверх дерева очапірився.

Якраз вітер рвонув люто укривою хати, погнав по дебрах і яругах голосисті потоки та на Минській горі попліч монастиря сколихнув серце дзвону. Дерева й води грали благовість віднови, що летіла з бурею крізь рудавини і шкрепіття, мела дороги під ярий день.

— А щоб тебе Обида поняла! Володар хоч із мосту та в воду! Що йому закон? Сам поверх закону! — п'янів від княжого сміху смільчак й одчайдух Васько з Гологір.— Осточортіло чути пугу, як свище! Пробіг, люди!

Опертий об одвірок, він дивився тепер, куди б вистрибнути від власних слів у безпеку, й облизував запеклі губи, гнучкий, як пард, червоновусий, почерез плече цяткована шуба.

За Васьком станув Добриня, прозваний апостолом, клав йому руки на плече і глагоїв:

— Що ви, братику, що ви? Він тільки як блиск на небі, або на землі цвіт черешневий...

Саме в цю пору попри вікна, померклі від червоних тіней, у зябному вітрі, що ворожив недобре, переходив старий бортник Авіва, з сивою бородою в пояс, як сам Білобог, що на зелених грунях богує, приязний... Це був передвечірній обхід Авіви й він молився за свою крилату худібку-годувальницю:

— О Господи, від востока до запада сонця поможи мою бджолу зібрати, чужої не займати! На поміч, божі отці Зосиме, Савватію і ти, свята П'ятінко, Параскевіє! На поміч, Смеркле, рахувальнику, вимітальнику!

— Грякнув перун: світ осліп, у бервена вдарив град, гранчастий, з вухами.

НА УЖОК ПРОБ'Ю ГОРИ...

Князь їхав попереду дружини, оддалеки, рад тривав сам. Дружинники не квапилися здоганяти його — хто любку

згадував, хто талан-достатки, а кожному було на думці скоре лігво.

Вечоріло. Живичний шум уколисував, хлюпіт води гомонів до вуха, баяв...

Потік, що привів їздців аж сюди, сновигав тепер мілким заливом верх ржавини, моргав між дженджурою й бредульцем та цоркотів пошепки, як розсипане намисто.

А князь думав пильно про намірене діло, для якого їхав оце з досвіту до ночі, байдужий на красу своєї землі й приваби спочинку у важкій дорозі. Владна це була мрія і полонила ціле його серце.

Місяць спалахнув понад голови такий вимитий росами, аж списи їздців заграли сапфіром, а ковпаки поплили під небом, гей вежі. За копитами в росах сивів відблиск, пасмужив царину, як рух доокільний пасмужить глек на станкові.

Хтось там підніс руки в куниних відлогах угору, витав місяць, вечірню світицю:

— Путь добра нам, дорожнім,— і тобі, ясенбоже, місяцю Володимире...

Ліс розсікся в цю мить набоки, простелив спохилля, як мальоване.

— Красний Брід! — пізнав місце молодий Свен Гіллє, дружинник із Скандії далекої.—Тогідь сполював я тут тура напричуд. Роги — гілляками, у двадцять вирізів, а кожний виріз, гей дубове весло. Уставився онде на мене, як гологора...

Лоб в упір, на розчохах хабуз гойдається, а над чолом у гребінчастій короні червона стрічка палахкоче...

— Глухі десь нетри викинули на берег таку звірову,— міркував сивочубий Милорад із Завишні.— Тільки,— тут скубнув рідкого вуса,— ув'язка оця багрова відки на рогах узялася?

Томир, пильний співак, затягнув упівголоса стару коляду, мотав головою в брунатних кучерях:

— Де біль качала? В тура на розі... В тура на розі...

— У тому й річ,— засміявся Свен,— що не бракло тоді й богиньки-краси, чи побережницької дівки, роздягненої над оцим потоком, з одним тільки рантухом волосся, як сонце, верх наготи. Чаїлася он там, під тисом чорнолитим, півлицем прилягла до дерева, поклала на мені витріщате, з золотою вією око... Я вибрав тура. Пустив смертельну стрілу йому в саме вухо, далі бардинкою причмелив гаразд,— вона ж, русалка, чи Ляля, майнула мені в очах, як жовтий вітер над ланом, заруділа темними колінами між вовчі ягоди. Кричала...

— За туром оцим відай? — обізвався Милорад.

З думкою уже про інші речі, Свен слухав, як чуби смерек шумливо обкручували нічний шепіт довкола нього й себе.

— Ватра! — сповістив весело наряджений, як кукла, Стослав із Витані. Він підкреслив списом огненну смугу, що саме зчерленілаялиці.—Мемо скоро вечеряти!

Тут кінь його, що йшов збочем, спотикнувся на якійсь запорі, і їздець насилу тільки не вилетів із сідла.

Це була могила з берізкою, перевитою вишитим рушником у головах ще й поясом, багатим колись, тепер уже лахміттям. На деревині гойдалися китиці з качурових хвостів, вмочені у розтоплений, зелений віск. Течійка сплила уже до сонця, скапи перемішалися грубо з лелітками...

І ще, приторочене на бічній гілці, висіло там обтяте волосся, довге, сонцеподібне,— воно маяло з вечірнім шепотом у той самий шарпаний ритм, що розбурхував сосни.

Їздці на мить зніміли — полонила їх мимоволі невпіймана, як тінь, дівочість, привид плеча, повз якого оті пряди розснувалися колись злотоглавом. Звиділася довірлива глибка на чистій, молодій шиї та виіскрений рух сокири, що ним красу цих кіс обрубано до лавиці у жертву могилі...

— Юнача тут домовина,— сказав Радивой.— І судженої коса на ній...

Він подався нараз взад від дошкульного враження й грімко окликав усіх:

— Це ж Сватошина могилка, не чия! Його це лицарський пояс із левом у спряжці візантійської роботи...

А люди плетуть, що Святоша у Буді сів поруч самого короля! Значить, у сутичці з угорським випадом, такий молодий, погиб!

Озлився, не рад скорбним міркуванням, смільчак Влад із Прислопа:

— Дам соболів тому, хто знає, чого ми тут і доки? На Перуна, течемо, гей вівці, у стодідьчі потоки!

Вказав порухом князя, діймило його мовчання:

— Дуба вести б на возі — й дубом відчиняти оці ворота!

Князь, як на те, обернувся, прижмурив око із згоїною почерез лиховісну брову, звернувся до боярів проти себе (говорив гостро, тихо, рідко...):

— Гляньте туди! — сказав і закреслив указним пальцем, виіскреним перснем, ламану лінію понад чорнобір.— Від отієї гребенини, де, мов жінка, лягла опукими грудьми горілиць, аж до купи горбів... Самітню ялицю на гостроверсі бачите?

Він піднісся на коні, підпер долонями боки й говорив суворо в ясну ніч, наїжену гострицями скель поздовж неба:

— Кичери сунуть чета в чету... Там я витну в пень смеріччя й вирубаю шлях на той бік угорських границь... На Ужок проб'ю гори! З полонин погрожу франкам!

Його хижий вид заграв смугою реготу, білиною зубів:

— Угри повз Вягру, Сяноком до мене, я ж — ужоцьким провалом до них! Сидітиме Арпад у Буді на прив'язі, не знатиме години...

Загомоніло між боярами, оклики перемішалися. Князь нахилився вперед, виріс:

— Чую, бликає він аж на Наренту, пахне йому Рагуза... Я ж он тим південним склоном ступлю в долину Латориці, вкрию списами мармароський бір. Доки хоч один пастух нашим словом покрикує на маргу, візьму... До Тиси моє!

Високе іржання князевого коня облетіло ліси. Чудово чорний, мов гебан у сріблі зір, він шарпав удила, облитий нараз рясним потом. Може, іржав уже колись під дзвін мечів та крик ранених у кривавій росі? І смерть, кінська примара з відкритими яснами, схилялася над ним?

— Острогу б йому, владико? — не втерпів забобонний Делята.

У нього самого кінь став теж підриватися з витягненою шиєю в улискливих кісниках та тручати в переполоху других, аж криваво заграв бурштин очей і насторожилися гриви серед усяких бовтиць.

А Свен не чув, він мріяв на ходу, палав захопленням, радощами майбутнього:

— До Тиси твоє! Так і буде, княже!

Він був завжди готов захоплюватися, справдішній варяг прудивітер, що йшов до бою з окликом радості, наче на весілля. Він був дуже молодий, проте забув уже число змагів за життя, цілунків, браних силою, добичі, прогайнованої дорогами за усміх з-поза довгих вій… Поет у похвалах жінки, коня та копія, він тягнувся за славою в тіні великих воєнних світил, ніби шуляк, приворожений сонцем.

— Дворище! — сповістив нагло тисяцький Зорян, що поїхав навиперед усім. Зачулися голоси, хтось там питав:

— Миром днювали, Сивашу? Ще пастушите?

Замаяв частокіл, здорові буки за рядом. Житло — старовина, під плитяною ще укривою, стіни з ціляків. На крівлі

голова лося, ніби у казковому стрибі з хатою на в'язах, з місяцем поміж роги.

— Вогонь попри вас, витязі! — лунко загукав хтось із дворища.— Бувайте! Корж саме з попелу, ще душі пару їдять!

Старі жовті очі жевріли приязно у скупищах зморщок та блимало у тьмі зеленчасте волосся, подібне до освітлених ялиць і таємничих зел довкола пнів'я.

Це дідуган у згрібній сорочці й чорному чересі спирався на воротях, широких, як іконостас. Ворота були укріплені дерев'яними цвяхами в запорах давньовічних — із вирізами саме тільки, щоб крізь них, коли сперти лікоть на правім коліні, цільнути з туга-лука в серце ворогові.

Стоян наскоком до дідугана:

— Хто? Чий?

Цей гордо, не зараз:

— З царини цієї... Кметь... Свій!

— Нас двох у Бога! — з повного відмірив йому шану Мстиславич і зручно зняв шолом — блиснуло різьблене чоло.

— * * *

— Квітко, обсипана росою! — торочив Свен, клав ласі очі на ясну косу, що маяла серед наміток жіноцтва. Воно готовило гостину, розставляло повні дзбани й миси верх столів на обійсті. Мигтіли добрі сукняні безрукавники, біленькі опліччя,

ноги в яскравих капчурах, дзвеніли тонко й радісно скляні сніпчики у вухах. Всі молодиці в живих рум'янцях, мабуть, від ваги наголовного вбрання. Це була туга підборідь із мережкою, над чолом півкруг з твердого більця, а тоді завій із забором усякими волічками.

— Кинь оці печери, Уле, лісовичко з Явірполонини! — молив Свен розспіваним голосом.— Золотокоса Сіфо, розкоше очей! Чи не ти оце їздиш на зеленій мітлі й водиш турів із червоними уплітками на рогах? Одно слово — а сьогодні ти в моїх теремах, у серпанках із перлами, в ходачатках із парчі!

Свен уявляв собі в цю пору понад усякий сумнів, що в нього різьблені стелі, алебастрові фризи, скрині, сперті на яспісових гранах, турові роги зі срібною подобою звірів, що розривають один одного... Він радісно застромив руки за пояс із бронзи, переплетений ремінням: знав, що візьме дівку й так, хочби навіть погостював зле!

А Уля ходила танком у задирчастих осміхах, коротка коса на розсип,— вона повернула до Свена хлоп'ячі ще плечі з міцно затисненими руками, згорненими в скоку до грудей. Насталені як до бою, тверді, мов ранні овочі, груди ці вмліватимуть терпко й солодко, коли бігти отак...

Вона звузила очі, як це чинять жінки високого роду, й із глумом дикої тонкості відповіла Свенові Гіллє:

— Мені — теремі? Мені? А бачив ти, як б'ються в гнізді канюкові молоді? Або як удень причаєне див-дерево вечір вушка догори підносить?

Стригла темними пальцями поза свої малі вуха, люто привабна, зовсім перелесниця, лісова краля:

— Га-га! — сміялася зневажливо блиском в'юнких брів.— Хіба віддала б я за твої казки біг оленя, князя яруг, як скаче по грунях, бегетить по ріжах під жерепом, жене передо мною в ігрі зі шпиці на шпицю?

Хтось немов дунув нагло — так Свен погас від оцих слів: він нагадав загу про вбитого в бою Гельгі Гєвардсона та його живу, чарівну жінку, що їздить поруч марева на дикові з золотою щеттю. Вони стрибають по фіордах, по страхітних розколинах у нічному тумані, там, де царює Один на восьминогому дерев'яному коні, якого копіт пригадує одноманітний оборот коліс.

— Апсараза! — стрепенувся Свен від спомину побоєвищ.

Як після упадку з висоти, Свен почув тепер, що він подоланий перемогою понад сили,— проте вперто кинув кучері д'горі.

— Соцького Святошу ти знала? — проніс із їдким здогадом. — Чи знала ти Святошу з Лисіх Ям, Уле?

Змовчала, немов не впало ніяке слово.

— Ото мені босонога гординя,— закликав серед туги.— Ото згрібна побіда в попружці з конопель!

Улині плечі сміливо й чисто маяли уже вдалині, з коси жовтим огником облітала нетоя.

* * *

Різкі обличчя, дорогі таламани, столи повні їжі, незнаної у долинах. Блиск ватри, тіні глибокосині і яскраво— червоні.

Столітній чабан-скоморох брав лаву в зуби, міцні, мов кремені, й, потемнілий від зусилля, обносив її довкола,— як умів, величав гостей. А Сиваш із дотепним осміхом оповідав князеві про борсука, що ніччю бува на колибу вилізе й тонкою струєю крізь щілки гасить огонь, розкладений долі... Та лісовий кіт за всі звірі поганий звір —дійки коровам відкушує, а вівцям губи... З дерева ловця затне, жінкам до грудей скаче...

Мстиславич чув любе тепло понад брови,— відпочивав. Над його вухом щебетала стернадка, затишно гойдалися тіні... Добре було князеві між тими, що голіруч крутять в'язи борсукам, кидають за ведмедем дерев'яними булавами й туго стискають ремені, набивані цвяхами для забезпеки в роботі.

Край стола гуділо в цей раз, гей огонь на вітрі. Там сіли бояри, самі юнаки, й реготалися від доситу, від бойкої крові.

— От чудасія! — бив долонею в коліно Милош насмішник.— Змія цей бачив,— кажіть! У лице, чи, може, ззаду?

Заплескали в руки від грубої втіхи, бо дранкавий верховинець, молодячок із прозористими, гей поточиння, очима, відповів безпечно:

— Іззаду я його бачив, не в лице.

Буря веселощів прогомоніла не зараз, а він пустив очі світами, чудовий голос порівно:

— Була мряч, та загодя пересунулася... Я пас вівці на улозі, гляджу — змій, ввесь зелений, з буковини летить. Огонь із нього сиплеться — ніби толока горить... Покотився я мурогом долі, а він горою крилом б'є, у Чорногору, у плесо... Думав я, що небо отворене, просив царства у цей раз...

— Го-го!—зареготалися в один голос.— Два царі, горе нам!

Не зараз стихло, а Милош, нелюд,— далі:

— Як же просив ти, сирото?

Відповів запросто:

— Господи! Дай мені царство й більш нічого!

Засмівалися до сліз, аж князь глянув криво, став страшний. Перегуділо сяк-так, стихло.

— Гей, ведміжнику, до нас! — кликали з другого кінця столу.— Ми на ведмеді ходимо інакше, як ти!

Коренастий парубок із мідяним ковтком у вусі стояв широко у палахкоті ватри, у тремкому посвіті чатиння. На ньому був молодецький пояс, кроєний аж під плечі, весь у спряжках, калитках, замках... Як полубічок, міцно обручами набитий, так стояв ведміжник перед величним здвигом отим, сміявся з цікавих очей, що з усіх боків оглядали панцир довкола його черева й грудей. Він дивився на гостей вибачливо й самопевно, як той, що має виконати в житті велику працю.

— Сідланий кінь, опружений,— говорив півгрою,— корець хліба несе... Оцей ремінь нехай і трісне — мені нічого! Колом ударити — не пошкодить!

Князем прошибла бистра думка чересами отакими опружити в похід простолюддя, шкурою буйволів зброї полки замість заліза, яке насідає ржа. Він згубився хвилину в пильній застанові.

А ведміжник, рад нагороді, оповідав залюбки про свої з ведмедем ходи по горах. Як у дуплах складає він собі кості, як за десятки гонів занюхає печену в лісі рибу...

Як кидає плиттям у ріку за пстругами й відбирає рибакам повні торби, дарує смертю...

Як плеще в долоні перед вівцями, а вони біжать до нього наперегони, думають, дурні, що сіль дає...

І як ганяє коня полониною, щонайміцнішого, доки не вмучить, а коли вже добре попоходить, ймає, лапами вимне, на собі задушить.

Той самий, що вчора воював на Гощі, сьогодні толочить Перколабу, завтра ж, певно, на Грайполі овець душитиме... Ніде більше, як одну днину! Ніде довше, як одну нічку!

Князь підніс руку, встав високо:

— А досвіта — в ліс! Сіктимемо заруби по горах! Підемо у провальні долини! Протопчемо нові стежки!

Одобрили слово кметі й бояри. Ніхто ж перед тим не важився на цю велику працю!

— Тільки ногу переставиш, чуже!

— Ми можемо їх забрати, а вони нас!

— Щораз пасуть худобу по цьому боці!

— Сотню топірників постав мені на світанку,— так князь Сивашеві.— Будь тивуном, суди!

Тоді до себе:

— Угольний камінь покладу під просіки на Ужок! Завади вишкірю, з мечами при боці військо рубачів!

— Відки він візьме стільки рук? — проніс Свен у приливі милосердя.

Князь мовчав. І дід ні слова. Він добув з угла хоромів трембіту вдвоє свого росту й вийшов із нею на майдан, під безліч зір. Тривежа гора проти нього, як казкова небесна соха, встрявала в скиби хмар, немов ждала на руки, що нею переорють далеч на той бік гір.

А за хвилину вдарив об ліси зов із дужих грудей. Короткі, закінчені, кожний про себе поклики, вістили щось над міру нове, дивне, повне ваги. Доручували поспіх, вистукували знак великої збірної ходи, ритм розмірений, скок окрилений, на пучках пальців.

Трембітали всім, всім, що час віча — досвітній, місце: потік у Кривуті, царинного діда чертог.

— А топори? — зауважив князь.

— Хіба годен пірнути у ліс без бардини? — здивувався музика.

Ще говорив, як навколо нічного неба знялися накликування далеких гірських трембіт, старіших від усіх дзвонів, які є де на світі.

— Оце подає голос сотня топірників,— засміявся Сиваш.

— Сон хіба! — стиснув руками чоло Свен Гіллє.

А володар потягнувся дрімливо від пригадки про сон, від Свенових слів і кинув на трави кирею, аж злисніли збитки нагрудника та засіяли панагії у золотому ланцюзі: святі образки із гороженої емалі, в огні топленої маси між стяжечками золота.

Лицем проти бору, оддалік людей, князь шепотів:

— Витривалому смертному будьте в допомогу — ви, кріпкі плечі мої, й ти, мечу з лезом тонким!

Тоді тільки ліг на ведмежу шкуру, розстелену на обочі, бо не любив пастки стін, хочби похідного намету з ряден, сичених восковою ріддю.

І Свен ліг відпочити побіля ватри з ялівцю. Він полинув думками на бурштинові побережжя, над озеро Тінгваля, у рідні ліси, повні розбурханих потоків і солов'їного співу.

А тоді з фуркотом кіс і квіток загуляли вкруг утомленого Свена усі Лялі сіл.

— Що це? Веселий сміх Улин?.. Стихло... Ні, знову той самий шепіт, чарівний і гордий, здавлений хихот, нечувана образа...

Сперта об безсонну старуху, що на призьбі до зір нитку суче, Уля спить чи вдає?

Не спить вона: крізь два пальці, сперті на губах, чути її тихий, мелодійний свист. Подвір'ям біжить сова з чорними мазками продовж щок, замкнутих у руде коло. Дівчина гладить її проти пір'я, пестить мимолетними доторками уст... Птах перекручує голову аж на плече, лає з утіхою, як котюжка, кваче, мов качка над теплим бовтом, далі хропить з ігри, ніби людина, зморена важким сном.

Ганебна оце ніч! Не візьме він, Свен, дівки оцієї, непросте з нею,— проти чарів хіба сила його? Заснути б, приспати жагу! Та хіба годен пірнути в безтямі попри цей сміх із местним причитуванням, йому, лицареві, кутаному з повиття у шкуру, кормленому шпіком лисів та буйволів?

Пройнятий гнівом, він жбурнув себе біля Стослава, розкинутого горілиць на збоччі... Тільки здрімле, тур Свенові звиджується рудочолий, із рум'яною ув'язкою на рогах і мокрими ворушкими губами, що мичуть траву саме край його вуха...

У півсні Свен устав, опинився на царині, блукав довго, ніби у хмелю, від дерева до дерева, аж прийшов під тис чорнолитий, де глянуло на нього колись крізь гілля Улине, з золотою вією, око...

Побачив її... У світлі блискавки, в проймаючому шепоті листя, на високій закосиченій колісниці (довгі віжки — струни, самі коні, як гладь), оперта плечем об випростувану тінь у шоломі, Святошину, Уля ринула з маревом у дебриверхогір'я...

— Творче Одине, Апсараза!

Князь спав, засунений твердо в підголовок лігва. Йому мроїлося саме, що кинув Галич, де міг тільки опиратися

ворогам,— "до сосни плечима, на Дунай очима". Стіл свій, золотокований, із розкотистим випадом на всі боки сусідських земель, він ніс, як того хотів, у Перемишль.

* * *

Люди перли в ліс, перерубували шлях на угорський бік полонини. Встав новий день, уже третій з черги. І знов їхав князь осторонь дружини, клав око на те, що чиниться довкола. А чинилися речі грізні: із стогоном нагло зірваних струн рили улоги живі, чорні вежі. Вікові ялиці падали в провалля зі срібними шепотами на дні. Чатиння ронило живицю так розтратно, що запах здавався криком.

— Смерть у горах! — співав жалібний вітер між листям божеської дівини й китягами чемериці.

Орли-риболови не повернулися вже до гнізд занести молодим скибу над'їдженої риби, схопленої у розщіпленій призмі глибини. Бджолоїди губили на льоту шибки лісового меду, слухали лячно, як над пущею гупотять топори...

Позривалися готури, й простоволосі тікали жовни. Орябки й деркачі летіли куди очі несуть. Як руді стріли, так стривожені білки. Золотими угарками шугають куни у тінях модрин. Лиси, жовті, гей шафраня перуть хвостами трави.

Скаче й Уля, грізноброва, по зрубах Явір-полонини, відки тікають очманілі дугопері ватаги. Скаче й Уля, кличе понад оголений бір:

— На поміч, танкові створи з зеленим волоссям! Цундраві лісовички з малими ніжками, кучері, як на коні грива, з моря, чи звідки! І ви, смеркові божата, що скачете тільки в один бік,

як кіт за мишею! Оманниці, що спираєте людей по плаях, по піхтурках, крок наперед, два кроки назад! На поміч полудниці, нічниці, потерчата, нявки!

Ой Леле! Не зараз бути тут гульбам і пісні!

* * *

Сьомої днини зполудня, князь і його бояри станули на братній полонині. Глянули: там, де колись був ліс, збочем на Угорщину, шклилася полоса, видерта наскрізь. Шлях був рівноберегий — простоїзна дорога в староборі. Просіка бігла, ніби зухвалий камінь, жбурнений в чужі скиби, що від них не ділила її ніяка вже природна границя. Пролупала її сила велика, відверг її гін лютий!

Було ясно й зимно; табун хмар плив низом понад сіножаті. Розгульна вітрова пісня не втихала ні на хвилину між чудове будяччя й мандрагору. Співали трави й каміння, як співає сопілка.

Серед цього князь глянув соколиним зором в ужоцький хід, що стояв перед ним, ніби ворота під бойове тягло. Він свиснув по-юнацьки — робота ціпка!

— Якісь он кільця золоті розсипані по травах з того боку гір,— тужив Свен Гіллє.

— Це грає вісімнадцять бань монастиря в угорському Берегові,— пояснив світоход Делята.— На Атос ідучи, у Степана Неманії чертоги я поступав туди гідних напитків ради.

— Чи не градова хмара он, огненними рантухами трясе по криворівнях?.. Добре, що колиба не за горами,— сміявся немолодий Милорад із відламком половецької стріли у коліні.

— Що ви? Вогненно спіють грозна в угорських винницях... Рябіє марга, чернеча хвала!

— Ждіть! — живо пообіцяв їм князь.— Мир стоїть до війни, війна ж стоїть до миру! Недалеко вже завтра, коли, як обрив углиб, звалимося на пушту, рознесемо Буду!

Він пристрасно забажав у цю мить, щоб табуни дорогих коней гнали вже перед його полками і щоб переможці кидали бранок із ластівчаними брівми на свої весело чічковані сідла. На його вилицях блимнуло яре полум'я, брови стрілили високо.

— Недалеко вже завтра,— проніс удруге,— як у цьому Берегові питимемо по береги налите вино!

Вітер рвав віддих із уст, шарпав слова, як клоччя, а княжий кінь у підскоках збивав зелень на дикій височині.

— Тут я поставлю чати кріпше стін! (Так князь, приборкуючи коня...). Над джерелами, на сторожі засіків і стад моїх поселю як стій полонену Литву, збагачу її вольностями...

І князь побачив заздалегідь, як у Книзі Законів, на цілій карті, мов завойовник, що йому завжди буде затісно, він, Роман, напише уставом, букви гей вежі:

"Бранці, поселені в наших землях, на межах гір, є признані руськими горожанами".

— Так, Литву прикую до скель,— радів жагуче,— а сам...

Він м'яв очима залюбки звабливий пай сусідський і глузував із щирої душі:

— Го-го! Один плиг із верховини —один плиг тільки!

* * *

З кедрового смеріччя, гаджуджками, проміж срібну осугу гілок, на полонинський плай вискочив рись, басаманистий, як коли дуже барвистий мотиль. Він в'їдно напучив уха з сивими павурами всередині, слухав, що там тяв-кає скрізь царин. Шуба на ньому здригувалася — шуба гідна: басаман білий, басаман чорний, басаман черлений. Він підстерігав, гей у півсні, сторожко щурив павурята у пригорщах сонячних огнів, у посвистах, що качалися верх шиви-зілля.

Тут на дерево, там на дерево, скакав готур,— перо за гребенем накочене, брови гей грань, на хвості капанка чорна, капанка сіра... Він закукурікав по небо, спорошив крисками, гей силянкою, став одноніж...

А рись не дихав,— зіньки жовті, туговиді, прикрі, він упер просікою у готурові ковтки і з рота, що його не допирав ніколи, пряв липку ласу слину.

ВІТРИЛА ПЛЕЩУТЬ...

Хвилі побіліли, гребінчасті нарви стали як криця. Дністер стрепенувся спросоння й позіхнув досвітньою імлою. Край берегів знявся туман із крихтою багру, де верболози.

Перший промінь сонця перелистував осоку на самоті, і в цю мить із роззолоченого пня відпав пірнатий клубок із настороженим назверх терням малих крил. Серед

перемерзлого цвірінькання сіра куля розсипалася на траві дрібною пташнею, очманілою від світла й утіхи. Це сплюшки з притятими борідками бігли кривулькою перед себе й хмільно збивали росу, ніби хтось сипнув зерном по материнці, по зимнім інею...

Дністрова пристань виринула нараз із сутінків, а з нею на якорах дванадцять опанцирених міддю високостінних суден із різьбами-амулетами на причолах. Роки вже, як вони, оті могутні будівлі, починали тугсвоє життя, вдягалися в тіло з дуба, ясеню, з металу, брали в себе довготривалу працю людських м'язів, спрагнено й ласо нили снагу, хист своїх творців, щоб стати нарешті здійсненням корабельної краси.

Дедалі всі судна стали видні, мов на пожежі: від долівки з рівними засмоленими ребрами і яворових облавків, заквітчаних вінками, аж до жовтих щоглів і синіх вітрил. У круглих вирізах степениць двома покосами нудьгували весла, мірило сили, чорні крила суден. Ще трохи — й полонена Литва приляже їх валкою засмалених грудей і з глухим, чужинецьким співом, що в ньому гудітиме далека погроза, знесе Романів флот Дністром у Чорне море.

Кораблі були вже повні княжого й боярського набору під вощаними ряднами: соболині й боброві блами, сувої льняного більця, бурштин із Литви, риб'ячий клей, мед у берківцях, воскові кружала, стиртами сповитими в мотузи, закутаними в рогожі, встеляли долівку суден. І ще пірнаті подорожани, яструби до ловів, кривавоокі й люті, оббивали з криком прути кліток під свіжим смерековим гіллям.

Усю ніч гриміли край Дністра ковані вози, й усю ніч танцювали зорі на криці важких коліс, накарчницях ярем і рогах волів. У тьмі вони здавалися побільшені, ніби постаті на хмарах. Грохіт скринь, маяки смолоскипів, відбиті, мов огненні

бунчуки над водами, скрип вантажу з висоти двигарів, блиск зіниць, що їх заливав піт, нагота плечей, потемнілих у змагах, хвилювали Дністрове набережжя мало не до світанку.

Був ясний ранок, коли людська сутолока налетіла, гей стобарвний вітер, усіми нараз дорогами й коли серед окликів знявся вгору стяг цеху дроводілів із розшитим, на малиновому полі зеленим дубом, ознакою ремесла. Його окружив гурт корабельних робітників із старшиною, рослим кметищем із-над Черемоша. У сніжній сорочці верх портяниць, гей грань, і взірчатими пазухами під хусткою з шовку, він зняв крисаню з вогкого чола й полегки прочісував чупер, чорний, з виблиском.

Думав, може, про свої далекі мандри, залитими сонцем лісами Болгарії, Боснії та Кавказу, де за гідну плату вчив чужинців правити деревом, обробляти його? Хто ж, як він, годованець барвінкових грунів, знав так глибоко світ дерев, ігру живих, местьпобитих, щоб на бутинах, на кізіх плаях, поміж палі, вбиті, мов копія, за спадом гори, гнати ковбки в долини рік, ніби слухняну отару? Хто інший умів би безкарно заволодіти тайною, як це дерево з недоступних скель сколихнути, звалити з ніг,— і вести в безпеці поміж запори та дубові бугаї оцю сліпу, могутню силу?

Тесля всміхався щасливо та розпинав крашений киптар. Ставало тепло.

А на пристані поміж юрбою купців ішов живий гомін про плавбу, що мала сріблом діргем і золотом солідів наповнити шкуряні калити з хитрими сківками, перевішені біля дорожніх опанч, багацьких.

Сонце йшло на пальцях по білій ріні, минало купецькі плечі, як заборола, визолочувало рожево ковпаки з повсті, в

кунинихбламах, великі обличчя в бородах, опукі черева півкулями під сукном, в емальованих гудзах, до колін і плетених байорах здовж шиток.

Говорив щось там Самобор, Вишата,— його права рука в мінливих перстенях сипала, здавалося, жмут веселого світла на майбутню дорогу. Недаром його судна плавали по всяких океанах і недаром держав він у пучках пальців усі нитки боярської та княжої торгівлі, де б вона не простягала своїх метких гонів,— від північного моря до староперських провінцій.

Він дивився, як гребці увихалися по чердаках, поміж ужища і якори, а простоволосий морський волоцюга, рудий вікінг, кріпкий, як корч, із червоним карком, немов витертим генною, розправляв згрібний мотуз із кружала, та гойдався в такт своєї пісні. Певно, співав він її колись у суднах з образом Тора край берегів Британії, Оркадів, по той бік Гібралтару... В мелодії, що нею скальди північних вод розбурхували тугу бригантів-пройдисвітів, опертих чолами об столи з грабленим вином, була сувора простота й погорда для смерті.

Го! бурю розгонять, що ніч принесла,

В залізних долонях залізні весла!

На останніх кораблях заздалегідь приміщувалася залога, поблискувала криця шоломів і копій, у сагайдаках задирчато ярилися стріли, з корабельних причолів зловорожо позіхали пращі. Хиталися серед ходи сірі, як камінь, лучники, бігали щитоносці, зброєноші, стрибали почерез линви півнагі чури з мідяними ковтками у вухах, оброслих волоссям.

Вишата мріяв тим часом про Царгород, що кипить торговельним клекотом, про шовки Тессалоніки, килими із

Смирни, їх полум'яне тло, розкіш зелені, листву в чудових тонах смарагду й резеди з голубими квітками й червінню рож. Він згадував Дамаск з його безцінною зброєю, Багдад із перлами й раєм пахощів та добував із мрій числа, наче зерна з лушпини. Але нараз — ворухнувся зчудовано: дрібні, спітнілі ручки довірливо обняли його шию. Дівчинка — чотириліток у раменах няньки — пригадувала йому ще раз давно бажаний гостинець... Не ступанці з квітками чи бісерову силянку, біленьку, й не плахітку, прошиту дорогою заполоччю. Як розпещена істота, що їй належали любов, дари, влада, вона просила настирливим шепотом кольорового дива чужини, байки з писаних городів Нісама...

Прояснилося весело Вишатине обличчя: він трохи соромив доню, що вона не купецька дитина, не його, вдавав гнів із безглуздої просьби, а купці в хитрих осміхах засвідчували в один голос батьківську догану, бо ж чистий глум возити казки, що їх потому забувається.

— Ні! Ні! — перечила палко дитина.— Всі тямлю, всі! Хочете, скажу зараз про перського витязя, про Рошу на мармуровому коні?

І миттю постелила невченим сверготом понад купецькі лукаві голови:

— Їде Рошу на мармуровому коні... Ніяка дорога не є для Рошу задалека, ніяка ріка заглибока, ні гора застрімка. Він ковтає країни, як змій, спішить у Вірменію, до своєї любки Шірін.

— Бог да прости! — грубо заглушив хтось дитячу казку.— Бог да прости, народе!

Юрба розступилася в дві полоси перед півнагим страхітним старцем, опертим на патерицю, біло випрану дощами й сонцем. Його плечі обросли від землі, безлічі гнійних задирок і небесної роси, волосся падало на плечі ніби львине, а кігті були як у гірських птиць, що роздирають ними добич під крик її розпуки.

Он купка дівчат кинулася зі сміхом до втеки, та простобіжник підніс посох, як царський жезл, і вони чогось-то стали, сполотнілі нагло, тремтячі, гей очеретина, готові кричати з безсилля й жаху...

Пригадали, може, ченця, що, осміяний молодими дівчатами над джерелом, де прали хустя, вчинив за кару їх прості очі косими? І тільки тим, що згодилися на цілунок миру його порепаних, старих уст, направив шкоду?

Як спілий овоч із дерева, так оце в саму пору вдарив замковий дзвін. Миттю відповів із оксамитних глибин велет Панталеймон,— гру підняв живо у всю сонячну ширину його залукв'янський сусід. Загримів самотреть спась-кий дзвін на передгородді, й незагодя усі золотовежі вісники продовж Лімниці передавали волості й державі тисячезвучну новину, що князь у славі своїй виїхав із городища, з пахучих оріхових гаїв, із теремів у мережі густооких ґрат, та заки сонце вирине понад чорнобори, дасть знак дванадцяти кораблям зринути Дністром у море.

Так, Шестикрилець їхав уже поміж брунатні й чорні тіні придорожніх яворів, заселених розспіваною пташнею. Кінь його сивогривий у гаптованому чапраку, лиснючий, мов з-під Юрієвої роси, йшов вивченим танковим ходом, ходом великих хвилин, високо перебирав срібними підковами й, ніби павич, розсипав хвіст під червоною тканню в срібні зорі.

А князь був знатної постави, геройської вроди, увесь у залізі, з малиновою киреєю поверха, що лопотіла в бігу, як пера у лету. Груди були, як щит, шолом двигався, немов золотостінна вежа. Владний обрис чола, високий ніс зі сміливою різьбою кості, вус тонкий, як мазок сепії над спеченими устами, доповнювала гостро чорна прядь край лівого вуха, підкресленого поблиском філіграні. З-під чола в довгих бровах, суворих, жевріли очі, зроду неситі й зроду бурні.

Увесь він здавався чуйністю, гнучкістю, небезпекою, утаєним замислом, хижою зупинкою, перемогою в її скритім первопочині. Не могло бути інакше при оцій гордій рівновазі рамен, мірі пліч, при згибі темних рук під поводами. А кривий натиск стопи на стремена? Це була прикмета уродженого войовника.

Він нагнувся до сідого Гельга за собою й говорив щось зв'язко й тихо,— мовчан, із згірдливою нехіттю для слів. Поблискували білі зуби у півосміху, в розбіжній грі думок, бо движок брів грізно й із силою осміхові перечив.

Це було так, ніби вся сучасність втекла на мить за лінію зору, та князь вертався як стій до дійсності: кочовика з полудня, Литви з півночі, Польщі з заходу, Угрів на великій межі — і своїх, від Карпат до Дону...

Побіч князя з тонким усміхом на устах їхав високо-знатний чужинець у сіро-жовтих шовках, закинених через ліве плече та перетягнених попід праве, з рясними згортками брунатного плаща, пущеними по плечу. Це був візантійський цісар Олексій Ангел, якого Мстиславич рятував колись перед половцями. Латиняни прогнали Олексія із Царгороду, і скиталець став згодом жити в Галичині в свого могутнього оборонця.

Тим часом битий шлях із сивою пеленою пилу остався на убочі. Князь з Олексієм праворуч, з'їхав бічною дорогою вниз, поміж сади у вогких поранніх тінях. Почот ринув за ними навзаводи.

В'ється на тичині буркун-зілля попри боярське дворище, кудою їде Шестикрилець. Із тьмявого живоплоту дрібно лящить чечітка. Рум'яний подих сонця стежками зелен-садиби. У росах Волосожар і рута, чути землю, як шовково дише.

А садиба така через соловейків невиспана, що княжа дружина й сама ступає попри неї дрімливим перебором. Старовіччя темніє з бервен низьких стін. Вікна настіж, грубе жовте шкло. Долівки — полив'яні, червоновзористі, доріжки, самоділ. Мріє боярська хата з опущеними віями, як Лада, сита високих скринь, улиїв і черешень.

Личком до дороги сіла в тіннику бояриня, на ймення Дзвінка, проте яка тиха краса! Камховий фарбан на ній, понад брівми рантух, мряч снігова, ручки в змієвиках заслухано сперті на колінах. її молодість пахне льоном, нагрітим у сонці, рожевою свічею, скручуваною у пальцях, м'яткою, саме тільки зірваною з гілки.

Осмникова це жінка, що простеляє на колінах парчу, ткану в птахи й звірі, чоловічий кабат храмовий, жмурить очі проти голки тонюсінької... А ниток в осмничихи три по-через плече: червінь-золото, лазур-срібло й перли, дробинкою.

Вона розглядала з застановою рукав, протертий у лікті наскрізь; шкоду наперстком укрити б можна, проте труд основити наново й розвести орнамент, як в ілюмінатора церковного тексту,— муравлиний.

У якусь хвилину вона доглянула хоровод і володаря проти себе... З шанобою схилила біле чоло, ждала, аж проїде далі, та сивогривий став.

А князь — грізна мова, з-під шолома до неї:

— Грішно тобі над голкою коротати такий день, боярине! Заки відкусиш із парчевого рукава першу свою нитку, я пущу дванадцять кораблів горі водами звоювати море!

Помовчав, сказав ще:

— Дзвони які! Свято яке! Лавор Вовк твій де?

Спаленіла, як річка від заграви (вода прозора, кожний камінчик видно...).

— На пострижинах у Верхотурі, до Косняти у куми поїхав... Мені ж, щоб Дністер не мішав, шитянько оце загадав...

І протягнула нитку з голкою злотоглавом наскрізь: задзвеніли в малих вухах дорогі бляшки, на них малюнок райської птиці із жіночим обличчям.

Похитав Шестикрилець бойовою головою, величавий, темнолиснючий, понаглив коня. Забренчали копита, іскри сипнули об кремінь, княжий шолом блискавками,— згас.

А ласий Яркун із Милованя, в таламані, як розмайран, повз терненького плоту шепотом, мимолетом:

— Хіба таким очам самітно сумувати? Хіба таким пальцям голкою пил збирати?

Вона оперла малу долоню об стан, розсміялася дуже звисока:

— Лестиш, як гадюка з золотими рогами! — закликала.

І враз укрила від самої себе сльозу, одну тільки, миттю вичарувала в уяві своїй картину: всього в іскрах, як алмаз верхівця.

Вона немов гналася на ньому понад провалля, розгойдана бігом аж до стиску серця. Перелітала в мріях рівнини під шовковистим зіллям і ловила в лету дорогі шпильки з дзбанятками на пахощі, що сипалися з її волосся до ніг зачарованих людей.

Краєм завою торкала, здавалося, джерела, що б'ють з-під дикого каменю, заслухані в свою ясну пісню. Брела зі сміхом щастя сверготливі води й бачила орла у ржавім пір'ї, літковім, як засягом крил за сім довгих віддихів — бере під себе сонце.

Хіба не була вона стократ вільніша від Лавора Вовка, що важкими від хмелю чобітьми вростав тепер у засмічену долівку Коснятиних пекарень? І чи її мрія не була дійсністю, вищою за кожну іншу?

Вона розправила пальцями на колінах знищене в парчі місце і, як клейнод на світло, суворо та рівно, вивела з основи перший барвистий стіб.

А тоді підняла голову й прислухалася — десь там кричали щосили:

— Слава! Сла-ва!

Лан людей колихався саме над Дністром в усі краски, які де є на світі. Князь вигравав конем на збоччі ніби витязь із билини, а почот розвинувся побіля нього у три ряди, як у низку крил, писаних золотом. Ущухло довкола — і тільки дзвони, дзвони, дзвони...

Сивуватий, із молодими рухами, Олексій Ангел зіскочив тепер із коня та ждав, поки його слуги розпинали над рікою крісло-шатро, оббите візантійським пурпуром з левами, і ставляли такий сам підніжок. Опертий на грушковій лісці, різьбленій у лавр і пшеничне колосся, що її держав, як войовник копіє, Олексій терпко приглядався картині. Він мерз завжди після теплого підсоння своєї країни, ще дужче вранці над рікою, й з оспіхом запинав тепер на грудях плащ свій із самоцвітною фібулою.

Твердята говорив саме до нього із шанобливим спочуттям:

— Півдня їзди від Галича, в Дністрових ярах, Ваша Світлосте, є закутина, де буває літком так тепло, як у аравійській Джедді...

Простоволосого, оголомшеного сонцем і людьми, вели саме до князя під обидві руки теслю з гір, ніби молодого трохи під хмелем. Ялося, ще й як, похвалити гідну роботу.

— Добре! — загукав князь в одно слово.

Він обтряс прожогом важкий перстень із пальця, перстень із світлим рубіновим оком, та як ціляв із лука, без помилки, так зручно кинув золото у верховинцеву крисаню.

— Сла-ва! — залунало, як грім, і радісно котилося світами.

Гельг під'їхав тепер ближче, відібрав із княжих рук хартію для цісаря з низкою печаток, втиснених у шовкове плетиво.

— Пам'ятаєш, князю,— сказав півголосом,— такий самий день був у ранній молодості твоїй, у Володимирі, як задушив ти парда голіруч? Я поклявся був тоді вести твої кораблі чорноморськими дорогами! Держу слово, веду!

Змовк зворушено й за хвилину:

— Через це й різьблений пард на причолі мойого судна.

І вказав щогли не з повсті, як інші, але з дорогоцінної паволоки.

— Круг замикається,— відповів князь не зараз.— Давні яви, поранкові, перехрещують мою вечірню дорогу.

Він дивився тепер на розпочату Богослужбу.

Митрополит Сава став саме до врочистого молебня на пристані. Перший диякон зодягнений у стихар, увесь білий посеред далини, подавав йому пояс, наруквиці, срібні ризи й митру в дорогих каменях. Другий диякон, темний, як коптійський херувим, у льняному ефоді, перекладав повагом зелену заставку поміж пергаменові карти святої книги, в емалях і коралевих розсохах. А чтець канонів, із дівочими, м'якими устами, станув над похилими плічми владики з рипидою, крилатою головкою янгола, двигненого на лісці з червоного дерева.

Їх окружили хлоп'ята в далматиках із сапфіровим, мов косатень, обшиттям, тьохкатий хор дитячий, дисканти,

вишколені по-пташиному, голівки, стрижені високо, з русими й чорними вихрами волосся.

А владика сіяв на підвищенні, як стовп огню в сріблі риз і пахливій тугості святих полотен, дрижав від величної мелодії й димів фіміаму:

— Водні пруди підняли, Господи,— пруди водні підняли свій гомін, водні пруди загучали бурханням...

Хлоп'ячий хор розлягся чистим строєм, а тоді самітний чудовий голос, аж темний від краси, жалібний по береги, затьохкав на висотах стихир світильний, хвалу дня...

Князь стягнув сивогривого, як чарівне гаддя, й у пориві, що його ховав глибоко за суворою задумою обличчя, вказав Гельгові голубі кораблі, новороджені, їх красу не-червиву:

— Бережи їх! — сказав твердим шепотом.— Це мої пальці на стінах Візантії! Мої руки понад степовим морем!

Спускали судна з якорів; серед лопоту вітрил вони колисалися злегка, низом обганяла їх полохливими бризками морщинка Дністрова. Гребці з підкоченими рукавами тривали на своїх стійках.

Одноокий велет на першому судні — півнагий силач із трикутним тавром між очима й жовтою плоскінню волосся над понурими брівми невільника — підніс свій короткий гранчастий молот і ждав, щоб його пустити з усіх сил на дубовий пень, теж під залізом. Одноманітними ударами, рівними, як биття серця, він мав дунути ритм у роботу весел.

То князь дав знак із коня: з грюкотом ланцюгів піднесено останній якор, дванадцятий. Велет підвів правицю, металічний зов молота пронісся над водами. Згідним, пісенним рухом знялися й опустилися весла.

— О-о-ге! — крицеві надми з міццю рванули ліс вітрил і понесли, як гори.

У повстяниці через плече над панцирем із мідяних виток, Гельг стояв край керми на чоловому судні, яснозорими очима дивився на схід, давно мріяний, у насолоді нюхав вітер розцвілих берегів.

ВЕЛИКА ГЛУША

Густолита буковина осталася глибоко внизу із своїм криком шулік, танком білок і свистом сойки. У вечірній заграві царювала чорна сосна, з чатинням сухим і дзвінким, як скло. Повітря стало солодке та пахливе, ніби сир із полонинського молока.

Байбуз, що їхав попереду всіх, загомонів із далека:

— Дід!

Перед їздцями блиснуло вквітчане лоно долини, а в ньому, мов зіниця в очі, озерце. На відшибі ж жовтявіла квіттям самітня липа. Над нею дзижчали ще смугасті дикі бджоли.

У пень липи вперся кам'яний Волос, ніби старець серед далеких доріг. Припочивав.

Мудрий і байдужий лик божества та обколупані плечі, криниці зябликів позаплітав удесятеро п'ялун й обвили павучі

нитки з лісовим пометинням. Липа кутала все це в довгі кетяги — запашні, літні тіні. Так голубить усяку недолю ніжність, сум і милосердя.

— Ой-га! — мов один, скричали їздці і вдарили об поли руками.— Ой-га, клята, на сутич, на незахідні місця!

Бурштиновий промінь затріпотів верх каменюки і щез. Це рванулася до втеки вивірка, руда, аж чорна,— з простертої долоні лісового бога вона вилузувала горіхи, що їх поклав там колись побожний козій, волоцюга.

— Весела живина, та на перехід недобра...— позіхнув Байбуз. Стали.

Зблизька Дід видався такий неохайний та опущений до віку, що князь рухом влучним, як слово, здер павутиння з пліч святої старини і скинув його з рогатини геть.

Тоді ж простер над головою коня руку, обмотану повіддям, і замкнув себе в душі.

Молився відвічному пістунові марги? Чинив хвалу вквітчаному лону долини?

— Ще трохи, й добилися до Великої Глуші. Місяць ішов назирцем, тіні вгорнули світ. Дедько допав перший лісової улоги, опер меч об пень, проколений громом, і скрикнув до слуг, до путнього рою:

— Джерги — сюди!

Скочили розстеляти бурнасті веретища ради ночі, прив'язувати коней, розузлювати ворохи з харчами, коли там,

де купою стояли ловецькі пси, вчепилися собі в в'язи два лягаві з червоними латами, з лапами міцними, як у ведмедів...

Зчинився клекіт, посипалося у посмерках зелене пір'я корчів, моріг, поритий кігтями, вкрила курява. Кукша, псар, не зараз вицвяхав з-поміж сутолоки причепистого Мончукового пса, з сивим пругом на хребті, як гаддя, верховода гризні.

Зелень, фіалкова від вечірньої спраги, обізвалася пахощами — диким маком, маруною, першим солодким сном. Мабуть, мріяла з усіх сил про крупчасту росу, ще й дощик громовенький... У затишкахпоковтував крилатий бортник, наковтач,— поковтав і став. Це місяць чарівник запалив трепетливі посвіти над його головою й ринув долі чорної стіни дерев, гей вода, що б'є почерез греблю білими й золотими сіявами.

То наковтач знать молився місяцеві мовчанням.

Бистрий Юрша Байбуз устромив тепер рогатину в могилку попелу на згарі.

— Ото добро в дорозі Сварожий дар, веселий! Якісь навипередці оставили грань!

Наметав між іскри смоляного пруття, побігла по травах гірка сива мряка. Рад із себе та відпочинку, Юрша збив ковпак на молодого чуба і потягнувся ліниво в тім рутьманім своїм таламані з чорними кісками продовж пліч, гладкий, зеленобокий.

Це був Юршин службовий день, і він збликав очима на Мстиславича, чи не кличе його, але той не виронив слова. Перед битвою або ловами їв обмаль та мовчав.

І тепер сів на якийсь там камінь-зашибанець, під чорну вільху, що в осені остання рудіє, спершу погострив свій меч на залізній бабці, от як косу, а тоді вже спробував тятиву лука закарлюченим нігтем правиці.

Лук був старосвітський, чорний, з обидвох кінців прикрашений головою сернюка, ритою, як у глині, сильно грубими нарізами. З насолодою звіролова князь прихилив вухо до торкненої тятиви, вона ж подала йому дивну відповідь... Це було ніби слово в незнаній мові, їдке, як блекіт, скрипливе, гей ржа...

Дехто озирнувся, а Держко з Колоденця покмітив поволеньки та здалеку:

— Твердий ловець, без жарту твердий! Що вдень не поспіє, увечері надточить. Робітник здалий.

Держко носився пишно й наводив на себе красу, як жінка. Завжди в черевичках, а хоч і в чобітках, руки в перстенях, пояс у золоті, свита вишневого цвіту з лисячим байором, а сам був червоний, ціпкий.

— Добре, що не ворчить на безголов’я, — уповів з горного сідалища під стропом малини Держків побратим, Димша із Викторова.

Він зрізував наддертий ремінь із яловичного взуття та повагом складав ніж у рогові черенки, з письмом.

— Скаже слово, як мороз укреше, — поправив Кмита.

— Видумуєте! Ходить легенько, плює чемненько...

— Еге ж, а заговорить — не треба й золи трепетової.

— Мабуть, сам меду не лиже.

Завели зборище, добули їжу, гомонять.

Уліб із Розсохача ліг долі черевом, кинув на озерце світла кості до гри, кертичим поглядом підморгував до Сенька з Дідушич, що тут же завалився спочивати.

А там, круг Олелька з Библа, що місяць тому вернувся із окраїн світу, зчинилася облога: ніби птах із казки, який торочить усе, що діється на світі в кожну годину дня й ночі, він гомінко та різноцвітно розповідав новини з тисячі доріг.

Обсіли Олелька, як мухи молоко, — обгорілий незнаним сонцем, з вигляду напівчужинець, він розберложився копицею в тім своїм незгірше протертім каптані із жовтим, гей крокіс, підбоєм, загортав чорний чупер поза вухо.

— Тогідь на сам Корочюн, сів я миром у Царгороді. Що ж? Налетіли спомини, галицька кутя, мила в Розгірчі, в’яну! Осідлав я арабського бахмата, від Дальбекира, що за свою віру вгрібається не гірше покійничка Салядина, лечу в ліси з очей самому собі.

Оп’янів від герцю чисто, аж глянь: із лісової пригори джерело біжить… Обмарило мене! Сім струй, води ж не видно, тільки немов найтоншу пряжу безголосий вітер колише. Зовсім ніби привид у білих серпанках опер плече об кам’яне узголов’я й зорить однією блискучою стужею з-під неживих вій…

Як не жбурну собою навтеки! Опинився я біля Гагії Софії, у гладкої дворової вертлюхи Поліксени. А її теремі ходять

ходором: протозебастів син украв, кажуть, свою мачуху, а з нею великі скарби, між ними сльозу Христову й утік поза Тавр в Малу Азію. Злодій біг гостро, не помогли вогневі сигнали, подавані з царгородських веж горі святого Авксентія.

— Хіба ж він справді вкрав, той молодяк? — простодушно заступився за втікачем Держко, жонолюб. — Пошанував тільки, нехай дар божий не марнується.

Засміялись грімко з тієї циганської оборони, й Олелько посолодив губи з непитої Димшиної судинки і правив далі.:

— Іншим разом гостював я в Сен-Дені під Парижем, у красномовного абата Фулькона. Граємо в кості, кормимо голубів, риємося в миршавих палімпсестах, ллємо в пугарі сонце...

Одного дня абат виїхав із чорноризцями на богослужіння до Нотр-Дам, де Филип Август мирився з Інгеборгою (проте живе далі з жовтоокою Агнією, панею Мерану...) На схилку дня люто зв’ялила мене нудьга, забаг я відвідати сусідський хутір, одинцем. Минув монастирський сад, винницю й вийшов у сумерках на поле, коли поміж бур’ян і каміння покотилася до мене людська голова з огню, як місяць уповні, кривавий... Я навздогін, з мечем, а вона між терня, у лопухи, плигнула в розриту могилу на цвинтариську...

— Біс! — запевнено гукнув Добриня.

З-поміж грані, що розсипалась в пил, високо стрілив огонь, радісний, молодечий, захопив посвітом збічну деревину, лизнув попіл й із співом згас.

Бибельський покотив туди на підмогу берестову гілляку, що з шипотом обганялася жарі, й правив:

— Абат через місяць із перепою помер, і я переїхав до Іспанії з одним альзаццьким ченцем-вагантом. Трохи недоставало, був би я попав у побожний почот.Петра Католика, але саме прийшло кортесам на ум учити свого Порфіроносця, по чому міра солі. Вчили так, що папа Інокентій не скоро побачить іспанську данину!

— Не талан, не закон правлять світом, — вдумливо зворкотів Дедько, бувалий.

— Світом править не талан, тільки кріпка воля! — ніби з пращі вдарив словом Мстиславич, і всі туди повернули голови. Але він замовк наново, простягнувся з ломотом на ввесь ріст, закликав до ніг улюбленого пса, меч придавив грудьми й кам’янів, мов різьба на диптихоні.

— О, Інокентій — це велич! Не для данин він роздає корони: весь світ хоче християнським учинити! — ворухнув бувалець Держко, аж засвітила на ньому до місяця усяка блища. — Від нього й Лестько свою корону дістав! Що ж, Інокентіїв висланник приїхав до Галича вже в поворотній дорозі з Польщі...

Знизив голос до шепоту:

— Кажуть, що князь про привезену йому королівську прикрасу ні словом не дозволив послові згадати. "Корона я сам!" — перебив із місця... Ця справа, відомо, давно вже папою приготована, і князь, що на всі боки ворогам відбивається, ждав тільки ради спокою країни на вінець із папських рук. Але

князем вергло це, що хтось третій пробував поруч хреста встромити меч.

— Ваша Світлість, як хлопчик, — так із усмішкою наполоханий висланник, — цей теж повторює щораз: я сам!

Знявся обережний гамір у прочутті чогось незвичайного, й Держко важко зупнився, аж стихне:

— Тоді князь, мов ігрою, став брати посла на поглум, заговорив їдко при поселюванні по всяких державах війська ченців, що знову розбудили, від негодування, приспане поганство. Із здивуванням зауважив далі, що посол вибрав таку обхідну дорогу, коли до Галича куди ближче угорськими ворітьми... А що все-таки князь із заходом дружить, то, мов ніколи нічого, попрощав висланника в добрі:

— Занесіть від мене великому папі бажання многих літ!

І доки висланник не відійшов, збентежений своїм помилковим кроком, відповідальністю, князь став з міццю на степенях престольного місця, як беркут врослий в руське небо.

Стало тихо: хто йшов у думках за шпарким беркутовим летом, хто за геройським серцем, а всі позирали тайком на князя, немов уперше збагнули грізний чар його душі.

— Оповідай далі, Омельку, про свої мандри, — добре згодом забалакав Байбуз. — Хоч ми й не домосидці, але в такі світи ніхто з нас не ходив...

— І чого б мені сторчати при вас, як квочці? — весело чубатився Олелько, рад хвалі. — Доріг зарубаних нема, а були б, барда від чого?

— Пропадай де хоч, шибайголово! — побажав у півсні Войслав п’яниченко і рвучкими глотками спорожнив чималий бурдючок, що його держав в обіймах, немов скарбницю.

Мимрив:

— У цих анахтемських вертепах монастиря — на лік... Мемо дорогою тулученят пекти та над курищем рвати, як собаки. Бодай тобі не зоряло!

З цим прокльоном увізся в дорожнє накривало, ліг.

Тут Юрша промостив собі дорогу до вітрогона і пролепетав над його плечем, чисто полум’я по чатині:

— А стави на Глібовичах, браток? Були боброві гони, як писанка, той у світ — стави жидовинові... Кажу тобі, не годуй ти дідька під пахою!

Олелько обганявся від цього скоботу обидвома руками:

— Гов! із коренем мене вибирають! Дайте жити, не коренуйте!

— Чи хоч у твоїй голові розум горі коренем не виростає? — легкопливно поспитав Апостол. — Бо така мова, як вертеп, ні доріжки, ні пуття.. Хіба би який монастирський хитрець від кисті й клею переповів її ладом для людського пожитку.

— Або те все правда, що на весіллі співають? — пустив трійло Дідух.

Цей із Библа спалахнув жалістю:

— Горе мені, непосидющому! Стільки всякої всячини плигало перед очі, аж справді гублю лік, куди що прикласти. Замерехтить іноді темний садок, на небі біле пір'ячко, стежки поміж шевлію, негоден здумати, котре дівча, коли веселило мене там чорними бровами? Зувиджу, мов у сні, муравою оброслі мури старинні, на них легіт коли ше пирій, високо ж, у шкловому повітрі, пінія, зелена, гей рута, застигла на блідім вечоровім небі... Ватопед? Хиляндар? Коли ж промигне в думках якесь обличчя бажане й вороже, ніби зв'язане зо мною досмертною тайною, не годен розкусити, чи справді по дорозі до Алеппо взяв я в полон мавританське княжа, чи це тільки мені так здається?

Уліб з Розсохача зігнав мушку з шиї у згрібках і поморщився жорстоко з непривички говорити складні речі:

— Відомо: краса, як те дрібне намистечко, розсипане по всьому світу. Та мені, не у гнів, братику, більше цікаво, де вона, як самий маргарит-перла світить велико?

То Олелько відповів із сяйливим движком соболиних брів:

— В оні дні бував я на горі єлеонській, до схід сонця Єрусалима, де кедрський потік скаче блискавкою поміж гробниці левитів. Глянеш униз, мерехтять у рожевих рантухах мигдалеві дерева, винниці заплетені солодкими, ніби топаз, грознами й мирти притрушені сивим сріблом, як венедицьке мереживо. Царинками вівці білою отарою течуть, а заганяє їх брунатна босоніжка з Ель-Фатіг, із вишневими пупляшками грудей, зовсім сонна від сонця...

— Он там вона, маргарит-перла, краса, що світить велико!

Розкинений під деревом, князь послухав цих слів ураз із шумом листя попри свої хижі і чуйні думки.

Але його передусім цікавило те, чи купець Фрейданк із Ерфурта добився вже цілі? Чи заніс в Ерфурт ігуменові бенедиктинів, своякові цісаря, Романів дар тридцяти золотих талантів для цього ж монастиря? Й чи довго ждати, поки ігумен передасть куди слід його, Романове, побажання в справі свобідного переходу руських купців до Франції? І вільних від мита княжих збіжевих транспортів Німеччиною, на північ?

Він пестив шовковисте вухо пса та з пристрасною втіхою думав, як цей у пущі голосом вказує слід і як дивно кричить на весь бір, коли вчепиться дикові в хребет.

Уліб із Розсохача терпко переїхав чуба веснянкуватим ручищем:

— Будь я хоч трохи худіший, махнув би як стій в цю святу україну! Щось я, побрати, став уже ломитись.

— Гріховна це матерія ломить тебе, друзяко! — хитав підголеною головою Димша, знахар і грамотій.— Статкуй!

— Часом здоров'я душу вигонить! — відгризся черевань, проте справив на Димшу сильно стурбоване око.

— Говорять, недуга — це внутрішня звірюка, що кидається на чоловіка,— забалакав косоокий (по мамі половчанці) Кмита, миротворець.— Цього вчить за Галеном салерненська школа й араби засвідчують письмами.

Князеве позіхання в три розголоси тевкнуло Кмитою вниз, як готуром із сосни. Стихло.

— Дива, бають, на світі, є всячні,— знову сіпнув вудкою внадливий Байбуз.— Якісь стовпи, що співають, гей жінки, василіски в вінках із адаманту...

— Тому диву, яке мене оноді перейшло, в світі рівні нема,— мрячно уповів Олелько і в забутті, під чаром спомину, кинув в огонь приспану квітку кривавника.

Кругом нього забігали очі іскристі, аж вовчі. Змилосердився (ковтнув сикеру), правив:

— От їду я недавно до Стривігора списати купчу на Козій луг, аж скиць! — сіра й чорна хмара наді мною. Слухаю: вже й дощ удорожився... Ще мить — злива, аж гуде! Тут же над яром хижина, на дереві червоне яблуко про гостя вихитується. Скочив я, коня під оборіг, сам у хороми. А з кліті старечий бабин голос:

"У глинку хоче дитя? Невидальщина! Вибий, дочко, сук у стелі, нехай відлітає! Прийде на нас пора, мемо й ми вмирати!"

Їй навперейми молодий голос у бризках сліз: "Не перечте лютим словом, оставте таку мову,— ой матінко, срібна гілко!"

Вітер злопотів у яблуні, а бабин глум вище вітру: "Годі, кажу, мудрувати Марені навкірки!" Торкнув я скрипливі ворітця, поклав око на хаті... При колисці сиділа колихалочка, вела над нею ільчатими рукавами від себе, до себе. (Сиві очі, голуба плахотка, низане чільце). Твердо забувся я, дивлюсь, аж у колисці дитя... на вмиранні. Тепер я зрозумів усе: молода мама звала отак серце дитини за цим заманливим і рівним рухом своїх пальців. Благала його не засипляти, іти... Вела його перед собою, як на рушнику з забором, держала час і життя на чорнім промінні вій.

Я поступився, сперся об одвірок, крізь розколибину мені видно, як там дрібна жіноцька рука вперто дужається зо смертю...

Злива замовкла з півночі, та німий, жахливий зов ні на хвилину не змовк. Останнє, що бачив я з порога, був круглий рух упертої долоні, що маяла над колискою від себе й до себе.

З цим я поїхав до Стривігора, купчу зорудував, вертаюся.

Під'їхав край хижі над яром — у синій плахотці колихалка, гей з барвінку звита, сиву вовничку чухрає.

Поклонився я їй, як іконі, кинув словечко розради: "Менша дитинка, менша й могилка, Росице!" А вона залилася сміхом, мов піснею: "Схочу, буде моє дитя довговічне, як ялиця!"

А тоді по траві, по росах: "Горошок, гей, Горошок!"

З-поза бур'яну виринуло маленьке голе хлоп'ятко, підняло кота за шубку, щось сильно втішне лепече...

Замовк Бибельський, через хвилину ж засвідчив кріпко:

— Перемогла!

Стало так тихо, що кожний чув своє гомінке серце.

І тут ніби грім ударив у лісову улогу, поміж смереки: це Шестикрилець рвучко повернувся на своїх шкурах, струснув котюгу з колін і закликав понад усі голови:

— Гей, грошолови й бабії! Дайте мені мужа такого, як вона, щоб я, коли їду в бої на схід чи захід, оставляв у своїх землях самого себе!

Зам'ялися: один Войслав, накутаний вином, байдуже скричав до пригонних людей:

— Гей, бороди! Сипте в ватру дров!

Скочив Продан Войславів, майнув гребінною дранкою в жовтім сяйві, звалив жмут ріща між грань, що вже розсипалася в маленькі зорі.

Тепер причикнув край піджоги й викорпав звідкись жмут кінського волосся для перевісів. Плів його в кільця, думав, як це він кластиме вперед кожного очка по ягоді калини орябкам на принаду, пускав вухо між своїх:

— Ніхто так не любить волами робити, як мій середущий, Чурило. Ідемо з сохою, то він конче на свій стрій позапрягає: це так, те знову так... Віл до нього низько голову клонить, бо погонич маленький.

Стягали з ніг плетінки, обзирали намуляні ноги в завійках.

— Привів мені син невістку, невдаху... Дуже мені не вподобалася. Такий язик, як праник. Всеньку днину в хижі, гей у горшку: ле-ле-ле... Ще й відьма, справедливо! Зимою, аби метіль, уже обвила ряденцем голову, циб пришпилила, як квітку, вертить куделицю...

— Сон клонить очі, пора на спочинок.

— Гов, Продане, кинь сильця промишляти. Птаха клене, як брати її діти.

— Ми хочби й не кляли, саме найліпше помирає.

Зорі стали великі та чіткі. Трава зашуміла широко.

За плечима сіткаря запищало дерево.

— Щось скрипить блудник, чи не вітрове звіються?

— Старий Чугайстер ловить мавок попід папороті. На шквирю непогоже.

Як стирти серед поля, повиростали леговища на улозі. Віття шелеще, ватра леліє.

Опівночі Продан пустив сіті з рук, звів брови в одну.

Кудись із берда вискочив вітер і заплакав свистом-переливом, ніби сопілка пастуха, що для нього світ кінчається мов обрубаний там, де сонце рине ввечері за сільський цвинтар.

Слухав.

— О-о! — високо загомонів ліс, і якесь листя обсипало Проданові руки росами. Причувся сіткареві дівоцький голос, привиділися коси у биндах і квітках, як гілля, до колін. Це його доня, ластівка, її примара шамочеться обіруч із насильником у соболях, грозить і клене йому, розтрясеному хмелем, гей трепета в пожежу: "Бодай тобі ані долі, ані доробочку... Бодайсь зламав із коника свою головочку!"

Нап'ялив зір: це тільки ласиця покотилася вітками. Йде ніччю покритчина тінь, на задусть іде, від могилок під лісом, до села вдолині, з хустини сивий мак сипле, забуття:

Спи, дитя, в ямці, не блуди!

Мене трудної — не буди...

Нічка маленька, гіркі сни,

Малахай свище під дверми...

Досвітній попал спалахнув десь там пружкою золота. Обізвався спів чечітки почерез теплий сон. Золото підплило шкарлатом, передревнувало ввесь бір,— червін-мачком між тіні заграла роса.

Миттю були в сідлах, мовчазні, як перед битвою.

Велика Глуша загорнула їх у шумливі вогкі обійми. На плечі їздців, на позаплітувані гриви коней падали світлі скапи роси.

Широко простерся бір, хліб.

Пси пішли втішним скоком, декотрі з мордами при землі від прививки ходити за слідом, інші, обдаровані буйною уявою, стежили лет птиць понад викрути та грибовища й облизувалися смачно.

У якійсь хвилині бір шугнув важким тулубом убік, ліг великим півколом аж по головатий горб із росяним сяйвом над чолом і, немов змій, висолопив довгий язик: червону царинку, горіючу будяччям, дев'ятисилом, тоєю.

В ту саму мить щось нагле й дивовижне шубовснуло з густої смереки вниз і в неповоротних підстрибах, як спутаний орел або велетенська жаба, грянуло навтеки.

Заки ще заграли пси, Мстиславич схопив із тула стрілу, бистро нарядив лук, як аєр, перегнувся взад, до удару, й величавий, в блискучій силі м'язів та ока, верг метом стрілу.

Звірюка майнула раз, другий між рідкий чагар яркою плямою кіноварі, коли... рев, обридливий, видертий найглибшим нетрам життя, подібний до зойку вип'яленої тятиви й гидкого виття пса, з міццю відбився об пні й догасав у жахливих переливах, ніби екстатичне ридання.

Аж тепер пси пішли, як один, назустріч загадці, проникливий гавкіт сколихнув глушею до дна.

І князь гнав навпростець на крилах дивного враження, аж там, де під цвітучим корчем тернини, обернутий грудьми до землі, ригав ясною, як огонь, кров'ю неправдоподібний дивогляд. Тверді повісма довгої шерсті падали з низького гранчастого чола та щелепів на безволосий тулуб і ноги. Шкура на ньому, з червоною сіддю, була обпалена ніби в варі, порозсідана від сонця й стуж, від старих та нових ран, порепана до сьомої шкаралущі — як фінікове луб'я.

Пробіг, це була людина!

Мигом обернули його горілиць, сперли об той корч дрібно розцвілий, а Димша, знавець ран, добув із раквички масть добру та ймився виривати з шиї потвори княжу стрілу, зубчасту, пруживу, тонку... Та опукі кігті дивогляда легко й зловіще застукотіли об землю. Він гиб.

То князь у нерозумінні зігнувся над печерником і різко дунув йому в обличчя, що на ньому стигла остання із сліз.

В чудному для себе почутті жалю і стиду, гострому, як найпалкіший гнів, він рокотів із непевним блиском сухих, як емаль, очей:

— Хто ти? За чим? Відкіль? Чому ось німиною проповзуєш ліс... і рвеш із мойого тула стрілу надаремне?

Той відповів далеким дзвоном:

— Я... Памва... а це... моє каяття...

— Хто? — іще щурився князь.

Аж Якун із Володжі підійшов до нього:

— Розбійник він, бескидський колись шуліка, що біля престола пресвітера вбив. У скиті в Пітричу разом із домашнім скотом казав себе пасти, обіт виповняв перед Богом... Лісовим, видно, став волоцюгою.

Тільки він це слово з уст, як Мстиславичем сколихнула висока хвиля, що заглядає в очі самому сонцю. Він зламав руки над вмираючим і тужив люто судорогою грізних щік, голубим посвітом очей:

— Знаю я таке хотіння, знаю! Ним я ріс, ним держу в жменях мій пай! Памво, ти мені потрібний, як спис! Чуєш? Перед тобою весілля моєї милості!.. Звеличу тебе над Дніпром, — замість Інгвара...

А Памва стиг й обновлявся, сяйво покори розтопилося в морщі одичілих брів, угли обличчя стали як щит. Сиза тінь, що йшла на пальцях поверху шумелиння, сіла жалібницею край його ніг.

То князь обернув голову убік, рвонув киреєю широко, аж злопотіла за ним, як рудий вихор, буревій,— і перший скочив у сідло.

— Вперед! — скричав несамовито.

Тоді ж перекосив губи, мов від дошкульної нудьги, й виплював почерез плече кров серця, зневагу:

— Розбійникам і колихалкам — слава!

"БЪАКЫ КОРКОДЫЛЪ"...

Вже з осені подавали в княжому соборі на золотому току обіти Богу — богослужбами, кутею, милостинею. Цісареві дари, розкішне шатро, срібні миси й алебастровий годинник пригадували себе, ставили перед очі час удару на половчина: перший мороз, що зціпить воду на млаках та нетечі.

Здавалося, тільки недавно тому гостили в Галичі посли з Візантії й Мстиславич сидів проти них на престольному мозаїкованому кріслі у пишних своїх шатах, так, як сидить він на свіжочеканеному княжому сріблі. Сухе темне обличчя визирало самітно й чужо з-під шапки із самоцвітним вінцем.

Він слухав із увагою, що говорив до нього червоний, як лис, у золотих ланцюгах і паволоці царгородський протозебаст; туркусовий базілеос блистів ясно на пословому рамені. Сам князь дивився мовчки на гостроверхі дзьоби своїх сап'янців,

шитих бронзовим дротом, і на жовту поливу долівки, де холіталися тіні замкових модрин. Він снував саме думку, насмішкувату й таку далеку від послових слів, як далеке є вухо від ока.

Добре,— він іще раз уволить волю грецькому побратимові, що носить царський жезл і золоте яблуко. Він поспішить знову на рятунок загроженій Візантії, але не з любові до неї зітре в пил косооку мерзоту, жах степів, половчина. Йому ж самому давно вже треба прочистити собі шлях на руське море, так, щоб ніхто не посмів заторкнути княжої лучби з чудовим оцим зливищем рідних вод — легенями держави.

Так, він дасть поміч, візьме славу і своє зорудує діло!

— А малосніжна зима немов у цей рік не мала кігтів; згорнула їх у м'якіть сонячних опівднів, тишинкою лестилася, ночами-зорями, гей любистком, поїла степ.

Цього й ждали косоокі у своїх кочовищах з очеретини та дерні від переяславського пограниччя, старих караванних доріг здовж поріччя Ворскли, Сули, Псла, Орелі і ще далі, де кінчалася держава й мережею могил розгорталося таємне Дике поле.

Сколихнулися половецькі столиці Шароканя, Сугрів й Асеня, засмічені мервою шатер, двокільними горбами, киненими верх дном, і скривавленими жертовниками серед бруду опущених вулиць. Того й ждали косоокі! Доволі вже сушенини, хом'яків і воронячого стерва! Доволі саранчі, що звалилася на степ, не оставила ні стебла степового вівса та полинів! Крайня пора роздирати жадібними руками курну, чудову їду з добичних столів, до синіх губ порепаних вітром, нести в пугарах із хризопасу важко пахливе, неначе таємним

огнем нагріте, вино, грузнути немитими ногами в злотоглав царгородських світлиць, стелити під голови лона жінок, чистих, як роса!

І ось із лопотом грубо крашених прапорів, із возами та згрібними вежами на них рушили з місця старі половецькі коліна Тарголевичів, Улашевичів, Токсобичів, Багубарсів, Колдечів, Урусів...

Вони відправили мандрівну молитву, спомин пустині, і з воєнними возами, високоверхими, навантаженими бойовим залізззям, під крик тисячі грудей шугнули півколом у степ.

Горе візантійській орифлямі!

Очманілі вигейкуванням, півнагі скотарі гнали вперед привчену до чвалу бруднобоку худобу, кочову силу й хліб. За ними підскакували двоколісниці з вершниками на конях, гарби з непосидющою глотою дітей та гомінких жінок, що в запіллі, як круки, чигатимуть на побіду, щоб обдирати ворожих мерців.

Плоскощокі патлаті діти билися між собою, мов вовченята, часом блиснув ніж, то озлоблені мами зацитькували їх дико з загрозливим блиском зубів, вишарпували щораз то це, то те із зчепленої кучугури до себе на коліна.

— Роман! Роман! — жахали розкуйовджену недоросту юрбу, й вона прожогом стихала. А довкола свистали малахаї, дзвонили тисячі мідяних калатал; степовий пил, ритий із травою, шурготів сипко поміж безліч волохатих ніг.

* * *

Бистрозора половецька розвідка, притаєна за могилами, по чатівнях, висипувалася й собі та увихалася щосили на спінених кониках між половецькі станиці. Списи Чорних Клобуків, передніх Романових стеж, щораз видзьобували опізнену, загнану в байраки, злодійську купину та розносили її серед згарищ із мерви та кізяку. За Чорними Клобуками, наємними, гуркотіли княжі війська, що тягнулися різними дорогами пішки, на конях, возами й саньми, з харчами та важкою збруєю. Вони то попадали списами в рій закожушених машкар, то натрапляли на пустку, хоч половці завжди дихали зовсім близько, мов тічня згонених собак.

Земля горіла під князевими ногами: подратований, що волоче із собою важкий табір, хотів найважніший момент походу мати вже за собою. Скорий, мов стріла, він радо ходив полегку, без шатрів, без кітлів, сільським прокормом, у самого на ніч сідло в головах. Та це було добре хіба в наскоках на Литву або в дорозі на Тятинець, на Дніпровий брід...

Все-таки, хоч і з великим табором, він чинив щоніч меткі засяги, щодень завдавав удари обабіч шляху. Це була єдина перепона грі в піжмурки: поворотові косооких позад княжих військ, на старі місця. То хоч і вдалося де кому з них переховзнутися крізь оцей над степом розгойданий невід, небагато втікачів скріпляло знову половецькі стаї, нанизані на степові, караванні проходи. Більше їх тікало до гнізд над чорноморським лиманом, у напрямі Візантії.

Минали дні, десяток днів без битви. Дарма лупали тверду землю тисячі копит, дарма військо йшло та їхало до ночі в повній зброї. Один самісінький тільки пустар п'ялив на нього свої мертві очі.

Одного ранку повітря стало солоне. Там, де обрій доторкав землі, протяжними відгуками клекотіла далина, як клекотить море. Низько над степом котилися руді хмари.

— Сніговія з лиману! — крикнув із руками при роті нащулений четоводець.

— Пожежа! — заперечив тисяцький Христинич і правицею, закутаною в свинячу шкуру, підніс сталеву навісу з-над очей: — Не далі, як учора, горіло тут половецьке становище!

Князь стягнув тугіше коня: він дивився на Чорних Клобуків, що зупинялися великими тінями в снігових імлах, а тоді підніс щось високо на кінці свойого копія, ніби голову, двигнену вгору за довге волосся.

Це був половецький бунчук, великостаршинський, з ремінними тороками й кінським хвостом верх ліски, оплетеної грубим, срібним перетопом.

Мстиславич глянув пронизливо в посірілий степ, де переливався протяжний звук далекого моря,— поривистий ляск хвиль об мис Господній... Удалині, між рідким чагарником із верболозів, побачив він широко розлиті плями кінських і людських тіл, поламані списи, обгорілі гарби, покинене в снігах яскраве лахміття... Все те говорило про загадкову січу, вогонь і розгром.

— Ханські ватаги звели тут із собою, п'яні кумисом, порахунки! — закликав безпечно Остромирич і ждав знаку стати шатрами, отаборитися на постій.

Князь не спускав саме очей із степового яструба, що хотів було опуститися на стерво серед пожарини та нараз із диким харкотом ударив крилами і шугнув у безвісти.

— Вперед! — скрикнув знічев'я Мстиславич.— Стяг — розвини!

Скочили кожний під свої прапори: Галичани піднесли високо молодого архистратига на паволоці, вишитій червоними кетягами калини.

Злопотіла й Волинь писаними хоругвами з тризубом, засурмили сурмачі, полки вдарили в коні, Русь закричала під самі хмари.

А далечінь миттю ожила; гай верболозів стрепенувся, дивоглядні їздці доскочили сідел, мертві коні рвонули з місця — і наче з-під землі виросла та заслонила день волохата половецька орда.

Гей мідь, червоне від вітрів, відбилося на дзеркалі щита тверде Романове обличчя. Він підірвався у сідлі й перший кинув копіє — розпочав бій.

Те, що вчинилося тепер, межувало зо сновидінням. Військо не мало часу станути частинами: тяжко збройні переплуталися із стрільцями, ліс грудей і копій пішов перевертом, став дуба. Закрутилися жужмом розмиготані очі, широко криком роздерті губи, блиск ратищ, шум стріл, чорна кров ран, збур'янілий краєвид...

Але як води сходяться вітками, так заблукані частини незабаром приперли до себе, й стало чоло та два крила,— князь праворуч.

А половецькі полки перевалювалися збоку набік, з краю у край, як видумка пекла. І тільки в однім місці людського скупища бойовий розгар стояв скований і не двигався далі.

Ніби азійський престол, що на ньому сплять байдужно в ликах обрядових шат два однакові широкоусті божества, так на своїх конях-близнюках хан у фелоні з паволоки верх кожуха навиворіт і ханенко з топазовим лицем,— підліток, обвішаний покрасами, неначе картина. їх коні тупцювали повагом на місці, їздці ж виконували рівні єратичні ватування, немов вивчені й на волос подібні до себе. Там було демонське ядро тайфуну в його космічній силі. Навколо нього, немов проміння кривавого сонця, глотилися половецькі світочі, стіною щитів відгороджені від бою.

Направив коня свого на біг Шестикрилець: миготить з-під панцира чорний злотоглав і ввесь він чорний з голови до п'ят. Доглянули його Русичі на лівому крилі, під хмарами загримів бойовий оклик і пронісся, як ураган. Там били половців мов ціпами на кам'яному тоці, кров літала високо, хлюпотіла по міді й залізі.

Ой, січа ж це велика, годинонька люта!

Як у п'янкій ігрі, пішо й рукопаш гнали на себе з обидвох боків непримиренні вороги, двічі й тричі хапалися за плечі в бляхах, за в'язи під навісами, вовтузилися в змагах скаженим зусиллям, знову відскакували геть аж до нової зажерливої снаги...

Інші одчайдушно вдаряли на себе з коней та зіступалися грудьми знову, в розполохах подавалися назад,— десятикратно верталися,— щит на лівому плечі, копіє й поводи в правій руці...

Усередині бойовиська йшла найпалкіша розправа й половці були горою, хоч все ще падали купами на себе одні й другі, косоокі й княжі люди. Де полководець, де Семюн Одович? Он-он скаче Улас Кмита з раненим Одовичем в обіймах, щит його, як сито, поколений стрілами, з-під дір нагрудника тече спінена кров... Женуть поза межі бою, за ними курява стріл...

А там котить світлим бахматом, мов смолоскип, винесений на вітер, молодий Дорогосин, кричить на своїх... У божеській пориві неправдоподібних сил, кінь жене, як казкова краса, плює золоту сажу... З-під копит перед ним двічі встає й паде жовтий ватажко Козел Сотанович, хитається розсічена, страхітна голова, закривавлений рот... Копіє машкари зачіпає підборідний ремінь у Стосавового шолома, здирає шолом геть... Юнак хиляється, як в'юн, ловить його, миттю вдягає знову...

Його копіє давно зламалося й він, гей би перцем, воює топором.

Сонце знялося понад засніжений гай, обімліло...

А праве руське крило в лихий час подається, й, захриплий від погуків, Мстиславич передає свій наглий оклик на останні кінці бойової лінії,— княжі полки двигаються, копійники пруть, мечі бряжчать зойкливим дзвоном, кров пливе потоками...

Мстиславичеве тіло ниє жагуче: його розпирають ізсередини нечувані потуги. Часом він стогне й кусає порепані уста — сухов'язі рамена закинув томливо взад, випняв живіт і помагає перемозі, як мати доньці, що родить.

І ось захитався осередок орди, її богохульна сила, та розпучливим обсувом упав під ноги русичам, що ввертілися в

нього, вперли його самого в себе, аж затріщало, мов від гірського грому. Лягають, як лан, Тарголевичі, Улашевичі, Токсобичі, Уруси, упав від удатної Мончукової стріли Аклан Колдеч, рудочубий левчук половецької землі...

А тоді — глянь! Його местник вишарпнув із натовпу свою широкороту й плоску, як обсмалений корж, личину варвара, у якій немов зовсім не було очей... Страхіття захарчало дико, націлилося мов бісенник, заклякло каменем на миг...

Це Анталупа, півбог степів; із прищуленим зубатим посміхом він кидає топір у Мончука, та, прошитий наскрізь Олуєвим копієм, паде як сніп. Не сам, не сам! Об нього заплелася руками любка половчанка в борсучому прилобнику, в розхристанім кожусі зі срібними кільцями, Біякоба... З-поза брудної пазухи вона видерла ось розкричане немовля й із погордою кинула його на руські мечі,— обняла Анталупу...

Коні полетіли по них обидвоїх.

Здається, вечоріє?

Княжий меч, піднесений високо, говорить замість слів, бо захриплі груди не можуть уже добути голосу. Ринули з черги запасні чети, пробилися верхом вражих кінських хребтів, змісили в червону сип усе по дорозі, стали окрилювати половецькі плечі.

Хан із ханенком тупцювали заодно на своїм місці, проміж тупі маяння великих голів. Приворожували свої полки не вгавати в борні ні на хвилину? Снилися їм дракони в золоті, шуми райської ріки?

Їх глекуваті буро-брунатні обличчя, кажановухі, не проронювали ні тіні враження, як справжнє ядро тайфуну-жаховиська, то азійський престол у тіні щитів тривав.

— У крайній нетерплячці князь скочив із коня, довірив його чурі й воював пішки так довго, аж рясний піт стікав із його чола й жолобив рису до почорнілих губ. Щось там говорив до нього Младен Караман із Загреба, дружинник, але він не чув. Збоку летів на них навалистий, горлатий, оброслий червоною щеттю, Чюгай, Багубарс, витріщився, як сова, розняв косий рот... Грянув іззаду Никита Колодяжець, двоїться, троїться, б'є, коле, січе... Меч пішов на дрізки, то він рванув з-під сідла обосічну сокиру... Багубарсів кінь із проколеним черевом звалився, як гора, накрив свого їздця з головою.

Доскочив теж і собі наглий Уліб із Росохача, заїхав позад князя, пустив ременем залізну кулю в чоло жовтому стяговикові Тотурові з Урусів. А тоді з реготом підсік прапор, здер чілку, у крові волік паволоку з Тотуром посполу.

Над степом клався перший сумерк, переснутий блідим, знеможеним сонцем. Божевільний вереск насилився, немов від пекельної принуки. Ішов бій за головний половецький прапор у руках довгого Елмута з білкатими очима, і здавалося, кривавий герць тільки що розпочався.

Але князь твердо знав, що січа вже на схилку, як день. Тому він дав знак копійникам кінчати бій, а сам скочив знову на коня і слідкував, як звягливо тріщить на своїм порубанім держаку в Єлмутових ручищах подертий у шкамаття ярко крашений прапор.

Тільки тепер Мстиславич подумав мимохіть про добичу собі й дружині, про сайгат — пригісне князям. Коли на весілля

печуть вола, сусідам, що тужно ковтають ласу пару, шлеться завжди дещицю з повноти святкового достатку.

Все-таки, похуділий дивно, з запалими від жадоби щелепами, князь до самого останку дивився, мов супій, з-під розпалених повік, як його стяги держаться,— і тоді в один раз уп'ялив очі горою, підзорив для своєї стріли довгождану промежину... Вона світила вузькою смужкою між простацькими щитами там, де глотилися світочі половецьких родів, стіною байдужності відгороджені від бою.

Прожогом витягнув Мстиславич перед себе кривий чорний лук, весело напряг його, приклав стрілу до тятиви — й пустив фуркотом прут червоноперий у ліве око ханенкове, в чорну риску під його чолом, стисненим у святий ремінь з амулетом.

Чорна коса смужка в прогалині між щитами стала доразу червоним розваленим п'ятном, відслонила ліве око ханенкове, де кипіла смертельна рана.

Дорогу другій стрілі! Той, що тулить в обіймах мерця, кажановухий хан на черзі!

Заграв крик під саме небо, не крик — вовче виття степове, зойк, мов сама отрута, невгамовний плач, що в ньому роздирала груди і безтямно рвала волосся стара половецька слава.

Аж тепер легка княжа кіннота пішла наперед — вона знала своє діло, докінчувала бій самими мечами. Полки розпускалися, як сіль у воді, з наступу ставала погоня, що схоплювала бранців, ловила коні, збирала добич, вежі з цінностями, зброю та челядь.

Місце, де стояв азійський престол, стало пусте — за ним видніли примарами сіро розгойдані верболози, стоптана рокита...

У пориві бурхливих радощів князь торкнув острогою свого коня — буйногрива голова тварини й дрібно плетені коси в золотих брязкачах поплили велично на вітрі. Гра була скінчена. Так, вождь знав уже, що завтра, недільним світанком, приволочуть до нього з недалекого десь запілля й кинуть йому до ніг юрбу молодих половчанок у їх смугастих рантухах над жовтим, як охра, зрозпаченим обличчям. І знав, що ревітиме під небо таврована худоба, плакатимуть від голоду, немов навіжені, півголі діти, а половецька зброя ляже звалом перед його шовковим шатром.

Уже завтра він, Шестикрилець, у справедливій гордині пауватиме золото, невільників, табуни й бойове добро!

СОНЦЕ В ГАЛИЧІ

У кожному серці розкинулася горілиць утома. Не так утома, як вечірня насолода ясним днем, величавим, обновляючим пережиттям. Гомін дзвонів, грюкіт колісся, погейкування виснаженого степовим вітром юнацтва, рев добичних стад, дикий клекіт половецької череди, гнаної вперед витязів ударами копія, стихійна радість товпи, схвильованої шепотом незрівнянного враження, дурманом хвилини, розколихували Галич від досвіта аж по вечір, зелений як емаль, весь в іскрах, піснях і росах... Там, де дугою обгинаються бори, повз княжий замок, двічі обведений забороло́м, із трьох сторін захищений водами Лукви, плигали якраз останні сотні дружинників на баских конях, серед блиску дорогих покрас у чорняві списів, що хвилювали, ніби очерет, у завивному вітрі. Непорушні постаті вартових з правицею на рогатині виростали над стінами, як залізні відливи,— вони стрічали побідників

щонайбільшою войовницькою шаною: мов у крицю закутим, гордовитим мовчанням. Зате ж ціле узгір'я аж під глибінь ровів, Бабин торг, ще й передмістя, доки сягало око, обліпило чорнолюддя пасмужно-жовтим кетягом, ніби рій бджіл липову гілляку.

Гамір ішов немовби зморений уже і стишений у собі; один по однім ущухли дзвони, ще тільки благовісник із собору святого Панталеймона розсипував куриво натхненного поклику, та і його пісня в якійсь хвилині заламалася у своєму пориві і замовкла самотою.

Нахилилася сутінь, повіяло тихим леготом, із бурі красок остався тільки сивий пил, що не хотів опасти на лиснючі води потоків і простерся плахтою над осоками великої поріччини.

Ще високий, проникливий крик із просторів, від рудавин приспаних лотачем, кудою плем'я смерде погнало на ніч босоногого половчина, ще шум відпливаючої метушні вздовж вулиць та площ Галичина — й над прегарною долиною розсунулася знемога...

Князь Роман у гридні своїй сів — лицарський пояс на долівці валяється, обіч фрязький меч із зловіщою смугою, з рожевим вогнем на смертоносному заломі вістря. Закурена кирея й нагрудник із мідяних виток жбурені через ослін.

На стільному кріслі широко розкинувся Мстиславич. Емблема самодержця — круг із золотої бляхи, протятий наскіс трираменним хрестом,— блимає блідо над чорним чубом Шестикрильця. Стопи в понівечених копитцях, зшитих на підошва бронзовим дротом, недбайливо витягнув на долівці, гей би у лісі проти димного багаття.

Він тільки що віднаходив себе у відривчастому стукоті над бровами, у відщепках бойових звидінь, у стоязикому гомоні пережитого. Розколихані на непроглядних просторах думки носив бурхливий пал побідника, хоч сварка з Рюриком по дорозі з походу, стара зарва за жінчине придане, коштувала сили й не давала забути про себе. У страхітному душевному двобої на квітчастих канівських горах він, правда, вийшов переможцем: велів тестя постригти силою та заперти в монастир, у лісову пастку, де крізь граніт келій капотять сонливі сльози вічних джереловищ, а на дверях неперекупний воротар: самодержцеве ім'я. Так, віднятий собі Торчеськ, Канів, Трипілля, Корсунь, Богуслав він заплатив двічі твердим ударом: княгиню, що виїхала в Київ стрічати його хвалу, мало не в самій сорочці велів гнати батькові під поріг і ще далі, у чернечий затвір, глухе дупло пущі, де з-під кропив і блекоти позіхають челюсті підземного храму. До смерті бути їй там, обсміяній, окраденій із шовкових кіс, із спілих утіх жіночого літа!

Він обтряс ховзку дрож: із перської хустки, простеленої на ставнику зі свічами, знову нахлинув спомин... У сутінках минулого князь віднайшов лагідно схиле плече Рюриківни, звабливу лінію шиї під ріскими голубого завою, вухо з рум'яним світом від потрійних рубінових терез. Бачив її із-за стулених пальців над бровами, як загорнена в темінь чернечих риз, струнка, соколоока, з местними устами, накликує на нього хмару Ефіопів із крилами лилика, втуленими цупко під волохаті рамена... Як шепоче по дебрах круг монастирських стін із червонокопитими дияволами або зойком-перелетою стрибає по чересдоріжжях разом із вітром, що свище в її пахучім волоссі...

О, як дратувала його непереможна влада Таємного над ним, насильником!

Пісок котився з однієї чаші в другу, бояри стояли в шанобі біля дверей, в дорогих плащах, ясних ковпаках, а все князеві думці.

— Молі поїдають одежу, людину ж журба,— говорив до сусіди, догадливо звівши брови, господар на П'ятиборах, по третій раз удовий Ігор Молибожич.

У цю мить долетів із хоромів стишений голос володаревої доньки, розлучниці Федори. Стелила словами, як раннім теплом по лані, ще й смугою ярої свічі, що її заслонювала перед продувом: уста в червоне сердечко витяті, голова відхилена взад вагою кіс, звитих під жіноцьким наголовником, у мереживах.

Оповідала комусь-то обіч:

— Я в мами як квітка собі гойдалася, а тепер молодості моєї ніде не видно...

Зашуміла на порозі її рутьмяна камка, зацоркотіла силянка на шиї з темною впадинкою: княгиня з поклоном розсвічувала нічну лампу іконам. Це була дяка за поворот оцього достойного грозовитого мовчана, розкиненого, мов у лісі перед димним багаттям.

А тоді схилилася низько перед ним, задуманим зловіще, й навколішках, як слід доньці, стала розмотувати ремені його важкого похідного взуття, зручно вдягала на батькові стопи чисті м'які шкурянці.

За княгинею, як тінь за сонцем, майнув по гридні стрункий Ізбийгнів, молодший син Путяти з Полкинь.

— Не звелите чого, отче, заки відійду? — сказала. А подумала інше: відійшла б, ради матері, себе!

Бо хіба добре сталося, що батько прогнав із краю її меткого, хоч і зависного, чоловіка, її ж самій велів зостатися із собою, перечеркнув її молоде життя, щоб не вчинено з неї закладниці проти нього? Так, вона відійшла б без вороття! Тільки хто тоді вітатиме батька-владаря з дороги? Хто спалить світло Богу? Витязькі ноги обмиє в цілющім зіллі, обвине льняними онучами, постелить білу доріжку перед ложем?

Тужливі, ласі, люті очі поплелися за скиптром її краси. Якийсь завидько з гнівною застановою пошепки притакнув тій поранній вроді словами, що їх давно вже обносили чередарі поміж медульку й чорнобривець:

У Волиночки коса з золотого волоса,

Цілий бір освітила...

Ізбийгнів із Полкинь глянув довкола як сонний, але від щастя не сказав ні слова.

Рухом руки відповів Мстиславич: не хоче нічого від неї, полохливої, як крапчате сонечко, що покладене на долоні вдає смерть. Йому інакше треба облегчити неспокійне серце: стоптати когось, що високо носить голову й за столом сідає праворуч.

— Покличте Дарослава!

Зашепотіли страхливо, перед рундуком знявся бистрий тупіт, Навойко з Васютина погнав стрімголов. Он-он кінь із

прозорими вушками летить по круглому схилі дороги, ніби змій у лопоті хрящуватих крил...

А глибінь неба визорювалася сліпуче, між гіллям, в орішині, соловій перечіткував любовне намисто — та понад пісню його туги стелився зойкливий лемент невільників:

— О, Азгулуй!

— Що це за гамір, тивуне?

— Це, господине мій, Добриня загнав твоїх половчан на старе кладовище. Дарма, що самі — вельможі, сваряться над ватрою, як чорні люди. Один тільки старцун добряга між ними, Анбал, таревської княгині пістун...

Князь лопотливо двигнувся із місця, добув із-за пазухи звиток пергамену, обвішаний печатками з зеленої живиці, поклав його край стола й накрив бламом своєї шапки. Позіхнув хижою біллю зубів і з силою підтягнув угору гранчасте вікно, три рази по три шибки.

Огнище, що горіло у віддалі, ніби кривавий маяк на тлі нічного краєвиду, з яскравою виразністю окреслювало майдан, колишнє кладовище, з лагідними горбами, витягненими густо попри себе, ні то піщані надми, висипані фуфелицею, ні то хвилі, застиглі серед в'юнкого бігу...

Видно було, як грає іскрами смоляне пруття, як у курному попалі ватри сновигають степові хижаки у жовтих, мов шафран, опанчах, накинених на брудне тіло, в подертих ремінних постолах, в обсмиканих тороках, що теліпалися за їх ногами, як гаддя... З-під гостроверхих шапок нависали на сховані вглиб очі бродників пасмуги твердого, ніби щеть,

волосся, з-над тонких кровожадних губ спускалися додолу рідкі руді вуса, рухливі, як у бестій.

Дехто сидів у задушливому мовчанні, руки вкруг колін, два спорили від горя, готові до бійки; інший байдужно вишкрябував скибкою останки вечірньої каші з розгойданого над приском казана...

Осторонь них повзла навколішках молода половецька дівчина, блискуча, як місяць, в уплітках, мов течійки крові. Нагі струнке руки її м'ялися у такому нестерпному стражданні, аж уся вона, мов живий бурштин, перегиналася страсно, люто, під цвяханням жахливої розпуки, ніби в димах й огні нашіптувала щось самими рухами мстивим ідолам степу, гуляйполя...

Анбал, загорнений з головою у смугасте веретище, як хозар удень свята, раз у раз клав безпомічну руку на плече дівчини, й воно здригалося під нею, хистке, як трепета. Роздертий рукав згрібної сорочки звисав із-під тугого парчевого каптана з дивовижно розшитими на малих грудях бичачими головами, знаком таревських княжат, і, коли вона валялася в отих ханських шатах серед пилу й роси, серце Анбала щеміло жалістю без сліз, як серце собаки.

— О, Азгулуй! — ридала половчанка проти неба, залитого сріблом і тишею зір. З-під сорочки мелькали іноді її темні, як бронза, груди півдитини, й чимось сестриним, спільнотою, чарівною та болючою, повіяло на Федору.

— Це Чіта, таревського коліна княгиня Радогостова із Дзвиняча, бранка,— пояснив з-поза її плечей, як тінь за сонцем, Ізбийгнів Путята.— Брат Чіти, Азгулуй, сьогодні від Радогостового меча смерті пожив. В очереті ззаду на

тисяцького наскочив і за горло... Полчні люди надбігли, перемогли... Про неї ж річ пішла...

Усміх як за серпанками, Федорин... Довгий погляд замість мови, погляд на бранку, що доручав Ізбийгнівові пильне діло, таємне, благав і дякував сапфіром очей, червоним сердечком уст...

А Чіта, ніби чужинна птаха, готова пурхнути, станула одноніж, наслухувала сторожко хвилину одну, другу, вся в брунатних і мідяних тінях...

Роса падала на добичне добро, звалене купою передвікнами, у довгих, як вежі, тінях модрини. Вогким світлом виблискували тонковолосі хутра, зброя, ніде не видана, церковні паникадила, ханські ризи в прах розбитих половецьких поколінь. Знамена цих могутніх недавно родів пишалися тепер у місячному сяйві безграмотною хвалою варварського орнаменту, облинялим шовком краски індиго, розтопленим у сріблі, за яким степовики кралися під Царгород або злітали галиччю на каравани Греків серед степів Пороссся.

— Вели сховати добич у прибік, тивуне! — дбайливо розпорядив князь.— Роса припаде зброю! А цю он криву ножаку з держаком в елефантині повісиш над моїм ложем про потребу, ге... ге... про хвилину гожу!..

Він дивився просто в лице боярам і сміявся широкими вигуками, як той вихор полонинський над безоднею. Вчинилося зябно вкруг нього...

Але... шум у дверях: намісник, Дарослав. Бояри в дорогих плащах, парчевих ковпаках, а все князеві думці, раді б на

розтіч. Попід налавники, по вуглах, приспаних тьмою, пантрує щось несамовите.

Назустріч князеві в земному поклоні подався намісник Галича. Світло мав ізбоку, то з усього обличчя видно було лише чорні глибини очей, відмічені трикутниками. Губи, оживлені наляканим усміхом, теж пірнули в тінь. За це зухвало розблисли вилиці й подане вперед підборіддя.

Намісник дожидав першого слова володаря. Коли ж усе кругом заков'язло ніби в осінню стужу, він зібрався в собі, спер потемнілу руку на мечі і проворно став він виводити підлесливу річ. Радів, що Галич витав ось у величі й славі свого вибранця, дбайливого керманича держави, її щит, силу богодану. Дякував від імені міста й землі за сяйво могутності, що ним витязь укрив ім'я свого народу, за чини, про які йде гордий гомін у всечуйній Пісні.

Крізь дими мири, що кучерявилися над словами боярина, князь уп'ялив у нього свої студені очі з кривим посміхом:

— Рюрикові київському, за те, що колись поставив стінку у Видубицькому монастирі, довго хвалу співали! — кинув зловіще.

Дарослав зам'явся, але зараз же пірнув наново в нероз'яснену нічим глибінь душі володаря. Звів свою мову до власної відданості династії, згадав обходом свої жертви, не будь-які... Поміж його збентежені слова вплітав свій спів цвіркун, веселий поселянин терему.

— Прихилля кажеш, боярине? Ге-ге! Твоє до мене прихилля! — мов списом штовхнув його в груди ярий, аж хриплий визов Мстиславича.— Ти б радий, щоб я, як

переяславські князі, сидів на оцьому столі від ранку до обіда, ти б радий...

Не докінчив, ухопив із-під шапки хартію з зеленими печатями, з силою жбурнув нею в лице бояринові і піджмурком, як пард, став розглядати оголомшену зібгану постать проти себе... Жорстокі тіні шмигали по княжому чолі, жорстоко палилися очі... Одним кутом спечених вихрами губ володаря сховзнувся сміх безконечної погорди...

— Скакун, раб твій, місто Ольговичам мені це письмо приніс...

Звернувся до лисого думця із сивими жмутками по плечу:

— Тивуне, три гривни, ціну раба, виплати намісниковій — удові!

Він відвернувся зневажливо й із грюкотом сів на ослін.

А Дарослав, прикований до місця дивною задумою, мовби вперше помічав суворіть князевих черт: потемніле від буряної жаги обличчя, дикі голубі очі, ніс високий та рівний, вус тонкий, як брова.

В якусь мить намісник рвонув застіжкою сорочки, як чоловік, що душиться, хотів звалитися з ніг, але його піддержали — так безучасно, як придержується мерця, заки вкриють його звертком паполоми. Потім вивели окаянного в хороми, не далі. Там став він товкти собою як лилик, із однієї стіни об другу...

* * *

Кінь, оставлений собі, ніс намісника крутіжжю вулиць поглухлих, ніби старий сад опівночі, минув із лопотом дім Олексія Ангела, без вікон до дороги, як кедровий некрополь, пролітав попри заквітчані чорними мальвами міщанські хати й зубчасті частоколи укріплених боярських хуторів. На стіні його власного чорнодубового двора майнув у непевному світлі місяця напис, виритий у камені, як повість про річ, що вмерла:

— А се — дворь Дар — славль—у дни — гьсп —д — на цара ро-уськ—го — Романа

За двором бігли монастирські стіни, кладовища, кинені до ніг старим церквам, з глибоко втоптаними вниз сходами, де, як рубін над дверима притворів, горіло маленьке оливне світельце...

Дарослав держав у руках поводи, але не знав про це. Він минався від проймаючого враження: у просторі, завжди однаковім, гнали за ним сторожкі людські тіні, і він чув їх по прискові здовж пліч, по смертельній тузі півживого серця.

Йому хотілося кричати з гидоти дикою голосьбою до ніг Чорнобога, господаря челюстей та пущі, щоб кинути на шлях цей скельне урвище, дебру непрохідну або спотворені померком верби пустив тічнею з припон під ноги Невблаганному...

— Три гривни, ціна раба!..

Він кинув собою горілиць від громового спогаду й невтишно заридав.

У розмайрані й ласкавці, в росяних травках молодих простелилося пусте Дністрове побережжя. Сизим куривом

сповнилася ріка, жовті острови пісків і вилискливе застигле плесо. Чутно було, як під урвищем щось шурхотить, жвякає, булькоче, зовсім ніби ніччю між нерест і слиж жирують щуки-ненаситці.

Кінь порскав подратовано в завалищах надрічної імли, на лобі і шиї тварини слабо блимав піт. Боярин скочив на муріг, пішов хвилину обіч коня, потім зупинився серед застанови — й, мов приворожений, закрутився на шляху.

— Перуне, серцевидче...— пролепетав глухо. Він схилив голову на плече, як серед сновидіння, і, хмільний із зачудування та втоми, розкошланий, з очима, вбитими в глиб черепа, йшов кудись, ішов,— людські тіні за ним...

Крок, що ним пірнув у порожнечу, ніби вихором спохитнув черемхою, що виросла над стрімким узбіччям. Від удару вона подалася половиною віття ще й корінням, насильно виколупаним із землі, й повисла над трепетливим плюскотом внизу, над Дарославовим криком, роздзвоненим широко...

ЛИСИЦІ БРЕШУТЬ...

Це було на розсвіті — ріка внизу й досі блистіла голубими зорями. Вітер піддував срібні брижі, аж надливалися з русла на муріг, човна і сіті.

На останньому з ланцюга гір стрімкому виступні, обрубаному просто в ріку, сам, як гора, у хмарах сутенів замок, срібний від роси, від води й зір. Чорними кругловинами бігли довкола лячні потрійні вали, в глибині сон золотобанних церков.

Змерехтіли в горішній замковій гридні мальовані кахлі стін, полив'яна стеля сірими смугами від чаду вчорашніх свіч, що його змиють незабаром, як пил із дзеркала. Спалахнули розписані на оцих стінах вишневі кола з ільчатими гілочками, з подобою хризми, заплетеної туди, як щит проти темних сил. Холодний посвіт обмітив різьбу скринь і лавиць білошитим рубцем. Блимнула приспаними самоцвітами край кедрового ложа похідна ікона з Одигітрією.

Рішучим порухом князь відкинув соболине накривало, встав.

Під яблунею, проти зелених замкових віконниць, що їх він штовхнув широко, стояла навколішках садівникова помічниця Шума й заслоняла обличчя обидвома руками. Приносила яблуні досвітню молитву? Довірювала свій сум, лиху пригоду дереву, що не зрадить? Чула, може, як у леготі жалується, що йому на Різдво не дали куті, на Маланки з піснею не обтанцювали?

Ні, це тільки гілками бігла ласиця, свята живина, рукавичка з Божої руки, ще в білій, запізненій шубці зимовій, і дівчина з побожним трепетом піднесла стулені пальці понад очі... Горе тому, хто дивиться на женихливу Перунову твар, на ласицю, поки її шубка не почервоніє серед жару весняних ночей таємних!

Князь став митися у завжди приготовленій мосяжній чаші, в задумі чесав на проділ однаково ще чорний чупер, відкинений взад і поза вухо. Одягав довгий, до колін, з бобровим обшиттям парчевий каптан медової краски, тканий в дубове листя: замаяли у вузьких рукавах темні наглі руки.

Поміж ранкову суятню Мстиславич проносив бува знічев'я якесь одно-друге гомінке слово, як камінь із силою викинений з

душевних глибин. Пристрасні наголоси цих закликів мали у собі жар псалмів, повагу самітної відправи. Князь розмовляв оце своїм звичаєм єдиним з Богом своїх батьків.

Він був радий, коли вставали в замку раніше нього, тому з удовіллям слухав, як зі склепів викочували на подвір'я кружала воску, що з них вечором настромлюватимуть жовті свічі у мистецькі здоблені світильники, і як Вовда зернотерка молола збіжжя на жорнах. Підношено для когось зводний міст, із рявкотом забігали у своїй кошарі ловецькі пси, ці, з навислими повіками, рябими, мов від ужару...

Чи не Мино Богаревич, новий галицький намісник, поспішав оце в тереми з виконаним для недалекого походу обчисленням харчів у складницях, скількості виробленої готової зброї, стану стаднини, одежі й возів?

Із спальної тераси видно було сторожку пристань і засипану світлами ремісничу міську дільницю. Тривали вже при своїй роботі сідельники, що з ясних шкур з допомогою ковалів міді і срібла, іноді золота, творили сідла — клейноди, предмет лицарської гордості, оспівуваних літописцями.

Напевно вже й ткачі робили свої славетні повстини для вітрил, з цими відомими за границями зубчастими рубцями, охоронним знаком, що кидався у вічі на всіх торгах чужини.

Десь там метальники гартували крицю копій, що зброїтимуть руки войовників, а ковалі заліза, відливачі дзвонів, каменярі, що переробляли на прикраси для церков малиновий шифер із Овруча, тульники, лучники, гончарі гомоном свойого знадіб'я, радісним почуттям потрібності рідній спільноті наповняли добробутні свої хати з голубниками на дахах.

А там, як око сягне, простелилося безліч оборонних боярських хуторів між сади й веселі струмки, здвиг укріплених монастирів продовж Спаського й Болшівського шляху, серед ясноти золотих бань ліс соборів, що їм у величі різьб, у багатстві ікон не було рівні... Хіба світоходи не ставили понад Галич тільки Царгород і Київ? Так, великі осередки суходолу не в міру були Галичеві з його краєвидною красою й чарівним будівельним висловом...

Рожевів день: ген під обрієм важко повзли на узгір'ях довкруги міста ватаги сірих людей, полонена Литва, що оце орала сохами підгалицькі горби, зодягнена в сірі чуги, на тлі сірих хмар, ростелених там низько над землею.

Князь лихо прикусив губи — пригадав, як оця ж Литва кричала оноді за його колесницею, коли їхав між поля, на лови:

— Худо дієш, Романе, Литвою ореш!

Хіба розуміли оці темні люди, що він хотів навчити їх, лісовиків, обробляти землю? Хіба вони воліли свій давній хліб із кори, хмизу та голодової нетлі, мащений медом диких джмелів?

Але — двері настяж, продув злопотів дверми. Хтось, попереджуваний міцним стукотом дрючка, увійшов у гридню — і до ніг князя похилилася рвучко закурена, знівечена дорогою, простоволоса постать...

— Я чернець Макарій... Лихі вісті для вас, господине-княже! — закликав негаданий гість у рясі ченця, підніс проти князя шарпане страхом обличчя.— В день похоронів видубицького ігумена, під Благовіщення, князь Рюрик утік на волю!

— Між вістями, що їх доручив вам для мене київський намісник,— високо підніс брови князь,— є, певно, й ця, що Ірпень забезпечений нарешті перед щорічною повінню мурованими берегами?

Питання було таке нежданe й дивне, аж чернець повторив рваним голосом, розгублений і кволий:

— Князь Рюрик... господине...

Тоді Мстиславич із лукавою іскрою в оці, невідгаданий, як ніч:

— Сподіюся,— повторив із упором,— що цей небезпечний для селян Ірпень...

І з очевидною уже нудьгою:

— Йдіть у пекарні, спочивайте!

Він обернув до ченця струнке своє плече, недоступний і грізний, як завжди, впер звичним порухом долоню у бедро й немов уперше бачив їх бойову силу, вітав у щоран-ніх гордощах галицькі твердині, націлені у всі сторони світу, мов чотири сонця: святий Пантелеймон, Викторів, Пітрич, Сокіл.

Важко було цього року діждатися весни — вона забарилася за фіалковими морями, на засипаних червоними скойками побережжях...

Неспокійні дні, без надії на утечу, так дошкулили Рюрикові, на силу постриженому ченцеві видубицького скиту, що хотілося іноді вити вовком із розпуки. Вдень і вніч молебні, опівночі всеночне, акафісти угодникам і святцям, пости на

одній лободі обеззброювали старого бунтаря. О, як палко ждав він весни, ладен чкурнути без сліду в ліси, перетривати скільки хоч на дичині і ягодах!

У скупих годинах сну Рюрикові марилося бува, що тікає у Суздаль, до сім'ї, й він будився, шарпаний нечуваним враженням. А дійсність насміхалася з Рюрикової жаги: спершу розливні осінні болота, далі ж завальні, в морозах, снігові кучугури... Й ніякого чуда — ні від птахів, що летіли над скитом, ні від людей, що минали його.

В'язня пильнували,— всюди йшло за ним сторожке збірне око. А ліс довкола толочився так густо і стріляв верхів'ям так високо, аж ріка відверталася та в розполохах тікала навмання. Тоді видно було Видубицький старокняжий монастир: його тонкі цегли, споювані грубою верствою рожевого цементу-заправи, були немов темна плахта, відбита на Дніпровому сріблі.

Довкруги скиту, одним боком над крутіжжю ріки, сутенів мур, наїжений заліззям, як стійковий, сповитий у броню з головою. Снилась йому, може, половецька тічня, ватаги Боголюбського, кривава зрада, й він збирав у жмені свою хижу, дрімучу, всю в пазурах силу?

Проте, певно, не було б дуже важко втекти в'язневі з його тюрми першою хмарною ніччю, коли поміч ззовні, її не було, і Рюрик метався в затворі, як у вовчих залізах...

Нащадок київських святих князів, що давно змінив кров і душу через подружі відхили Мономаховичів на північ, він являвся і від примусу й від нудьги позаду ченців у скитській церкві, ще Всеволожій,— та жмурився ненависно на гамір побожних напівів та сонце з-поза яскравих шиб.

Запаленими від безсонниці очима він позирав криво на хід Богослужби й на плече ігумена, накрите полотняним фелоном, барвленим у християнські символи домашнім красилом.

— Хтось довго бажав того, що сталося, вістрям невидного меча не від сьогодні проколював вороже серце. Хтось довго і зловіще націлював волю, наче стрілу до мстивого удару! На пізній провесні, коли південно-східний вітер, залюблений у своїй легкості й красі, шепотів садам обітниці напричуд, смерть постигла ігумена нагло на порозі святині.

Поки покладено тіло духовника в нішу перед входом до скитських печер, усі справи монастиря відвернули з силою свій біг. Серед світел і розсипаної пахливої сушенини заупокійна пісня не вгавала, як колискова пісня матері. Послушники й брати збивали з поспіхом тертиці для лоді на той бік, для домовини, шили смертне одіння й випікали хліби для парастасу та похоронні коржі для старців...

Усе чернече життя скупилося доокола смерті, і Рюрик рішився в одну мить.

Передусім ухопив він із пекарень кріпкий ніж, зачернув із міхів дещо хліба й поніс усе те завите полою у церков, під хори. Стояв там п'янливо схвильований, а вітер гонив його серцем, як пустим роздоріжжям.

Аж згодом із темряви виринула теж темна, як у всіх старих церквах, нава і князь побачив чиєсь верхнє одіння, мантію художника, яку ввели в звичай інтарсіатори з Сієнни й золотарі з фландрійського Брудге. Вона лежала, перекинена через облавок крилоса: це був безрукавник у вишневому оксамиті й плоска, як таріль, шапка зі жмутом дорогого пір'я.

Рюрик, що був войовником та не був лицарем, як стій зняв із облавка чужу одіж і в притворі рвучко вбрав її. Вернувся ще раз, захопив ніж, та рух у церкві збентежив його, й він оставив хліб.

Ніким не задержаний, чорний князь вибіг прожогом на обійстя, а там — до воріт, вбитих у мур, такий грубий, що вміщував келію воротаря.

В останній уже хвилині, коли дубове клепало загуділо глухо під його рукою, втікач перекинув із розмахом край оксамитового плаща на плече, заслоняючи вогонь очей і поблідле лице. Ніж у нього був напоготові, й він держав його так болюче, аж чув у стиску пальців лопіт ошалілого серця.

Брат Теофраст, обвішаний стрічками вогкої лозини, що з неї виплітав коші для потреб монастиря, вийшов безпечним кроком у своїх повстяних ступанцях і довго кашляв. Запахло теплим напитком, гризівником і мир-зіллям. За Теофрастом підбіг послушник Міна, рум'янолиций парубок, придивився знайомій мантії, шукав чогось у думках...

Забрязчали різко монастирські ключі, і Рюрик, як лихе полум'я, вискочив із затвору на волю.

— Він чкурнув із місця у ліс, ліворуч, з Печерським за плічми. Світ плив із ним, як вода, серце співало дику осанну.

Було дивно прозоро й широко; якийсь лопотливий птах, вудвуд чи каня, криком наповняв повітря.

Але Рюрик не думав про лопотливу тінь над головою. Його увагу полонило передусім те, що, незважаючи на блискучу втечу, він опинився серед нових, непередвиджених умовин.

Чим далі в ліс, стежки, що над ними кричав навісний птах, вели бува у дупло дуба чи болотяний вилив, плуталися й жорстоко обманювали його. Вся дорога в лісі, що вела на північ, на Церковище, була пасткою для нього, що звик конем верстати простори, а тепер брив розмоклу землю в нікчемному взутті.

Він нагадав саме з гіркотою, що сьогодні храм у Десятинній, купців повні вулиці, переливається світове золото й срібло на восьми ринках Києва. Побачив у думках Десятинну: правильний шестистінник, що над ним круглиться шість видовжених бань,— шестистінник білий, а бані зелені.

Біля Десятинної його колишні теремі намісникові...

А впертий гомін птаха зачеркав над ним далі широкі круги, вимотував тайну з її темного кута й остерігав, хто б не трапився, перед ножем, укритим у придержаному пальцями рукаві...

Ні, це не був ні вудвуд, ні каня, тільки луговий птах із нічних крикливців, що з жагою присікаються до втікачів. І чим ті раді б потихіше, подальше, тим більше зрадливого крику над її головами, зокрема ж коли птах чує вигострений ніж...

День давно вже погас, попал передвечірній прочесав лиснючим гребенем село й ліс: виповзли зі своїх криївок темники в кертичній личині, лискачі з-понад боліт, блудоводи з наставленою рукою, сіра потолоч стіностуків.

Селом, що засвітило між дерева, утікач не зважився йти, й від каплички під лісовим обвалом пустився городами, ключив довго попід плоти, та коли думав, що село за ним, побачив цю саме капличку перед собою.

Із свойого київського намісникування й роз'їздів Рюрик знав, що за Вишгородом плистиме потік, а там проста дорога на Володарку. Тепер він рішився йти попри хати, відки було видно, як засвічують скіпки й пораються біля вечері.

Уже й остання хатчина — перед нею липа, стара опікунка сім'ї, чарівна деревина, що крізь неї від віків ллються пісні села, золотомерехтливі тіні. Безлисте віття підіймало над дахом хати ще одну укриву. Біля дерева видніло складене в стирту, здерте вітром, ломаччя. Ніхто ніколи не важився брати його звідсіля! І ніхто не рвав тут скарбів таємничого цвіту!

Виринув місяць, мов срібна миска, обернена горі дном, блиск упав у розхилені хороми, вказав жевріюче поліно в челюстях та купку сухих трісок, покладену обіч, щоб огонь мав завжди що їсти. На жердці почерез сволоки — батіг з узлами й чуга з сірої вовни.

Над великим кошем посеред хати, закиненої гороховинням, сиділи люди у згрібних дранках, з червоними нитками при комірах сорочок і лущили рухливе зерно. Ні,— зморені передвесняною утомою, своєю нецікавою роботою, вони позасипляли за рядом... Упали вглиб очі зі стертими від пороху й диму віями, схилилися на коліна порепані руки з чорними дротами жил... Сопіли в спразі отверті губи, немов снилося їм хвилююче збіжжя, криштальне джерело серед піль...

Один, з позаплітуваними кісками біля вух, у старовіцькому шоломку, засуненому взад, уперся обидвома руками в краї коша, немов дужався з осоружними боженятами, що їх там поналазило, як у нову бодню. Другий обернув набік голову в молодих кучерях, наче чудувався якійсь веселій події на стелині хати. Двох іще взялося ніжно поза шию, вилиці до вилиць та так у глибокім сні й завмерли...

Заснула й господарська донька в голубім станичку, мов вечоровий окраєць неба. Вона дивилася кутом зажмурених очей на циновий перстень на своїому пальці, як пташка, що зажурилася, де гніздо звити. Косиці з вовняних квіток висіли над вухами дівчини, кидали тінь, як малі дерева. Кіт із худющим хребтом мурликав тужливо й отирався об її коліна, то вона в сні торкнула його з омерзінням геть, оцю грішну чиюсь душу, за кару потручувану, змерзлу й щораз голодну...

Але зір утікача спинився саме на блідо-голубій красуні, то вона ніби хмаркою переснулася, стала неспокійна. Прошак її привидівся, брудний прошак, що з покорою глядить ложки, коли ж вранці хочуть від нього молотьби, тікає у вітер!

Не прошак це, ні, старий боз тільки шарудить стрипіхатим галуззям по обійстю, заглядає в сіни, чи вечері не видко... Погляд влізливця совгається по отопірених пальцях дівчини, обшукує лавицю, жадібно микає теплий хліб, та ніяк не зрушить його з далекого місця.

То господарська донька простягає поволі приспану руку, бере з лави пахливий брунатний круг і подає його бозиновому корчеві, нічному волокиті... Тоді ж спить знову, як камінь серед ріки, задивлена кутом ока в циновий перстень на пальці.

На північ, го-гей! Між сніг і чахлі сосни! Мов місячне коло — хліб у ченцевих руках, земля тікає з-під окрилених ніг.

Потік, що мав допевнити втікача в добрім напрямі дороги, згомонів поперек лугу бадьоро і ясно. Чорний князь підбіг на радощах ближче, тоді ж станув, мов укопаний в землю. Перейти б оцей потік убрід на той бік лугів, чи йти побіч нього, доки він сам вестиме за собою?

Це був удар, від якого серце упало, як неживе. Під зойк люті Рюрик вернувся наново у село, розпитати дорогу. Місяць зайшов за хмари, стало важко.

В останній хаті, де купою спали над гороховинням, було вже зовсім темно. З серцем у горлі втікач переводив віддих, обмикував стіни: не було ні дверей, ні вікон. Бив у бервена п'ястуком, кричав — не виходив ніхто. І другі хати немов під землю запалися, не було видно нічого цієї ночі, обглоданої з зір...

То чернець вернувся навмання й перейшов потік убрід.

— Пізно вранці на далеких гуляйполях князь довідався від мандрівного крамаря, що міняв за пряжу квітчані кісники і мамутові гребені, що йде він не в той бік, куди треба. За цю новину втікач віддав крамареві митцеву мантію з оксамиту й берет із жмутом дорогого пір'я.

А другої днини після неспокійної ночі в пастушій хатині серед пустих розлогів, де снилось йому, що дорогою вбив купця та заволодів його конем, кожухом і грішми, Рюрик зірвався з мерви від думки, що зготовила йому останній удар, громовий.

Рід? Сім'я?

Куди ж це тікає він, голодний, гонений аж чорний, а гіркота, як блекіт, заливає йому горло?

Хіба там, у Суздалі, ті, що на його диявольській грі виростили свою долю, у страху за власну шкуру, з примарою Романового гніву перед очима, подадуть йому руку на оцій глибині?

Ні, не ліпші вони від його власного сина, від Ростка, рудого вирода, що тепер намісникує у Києві, в ярмі Романової ласки!

Куди ж йому і справді діватися проти днів і ночей, таких, як оця?

Він виглянув прожогом із укриття: хижий трепет, ніби весняні соки деревом, поплив ним ізнагла, заспівав... Двадцять кроків оце, не більше, зупинився їздець на міцному коні — кремезний, ситий, підніс голову, аж білим узглом блиснула горлянка,— дивився пильно понад поля...

В цю мить із хижі лискавкою піднялася Рюрикова рука, з неї ж свиснув, полетів ніж... Він застряг по хребет у вип'яленій шиї їздця, що з ломотом повалився долів, обернув тіло з боку на бік, як від утиску під плечем, розкинув дужі руки горілиць... Рабівник доскочив миттю очманілого коня, оплентав поводи гаками пальців, пригадав,— зістрибнув ще раз по кожух і повну купцеву калиту. Аж тепер, із сміхом, що як вороняче крякання булькотів у його горлі, він війнув у ранню дорогу, мріяну, як найбільше щастя.

— На Суздаль! До Всеволода! Не все ще втрачене! Повінь радості потахла як стій:

— Хіба... що биричі сколихнуть закликами торговища довкола? Хіба... що села самі тровитимуть його, як велить закон? І скидаючи з себе тягар обвинувачення, дику виру, передаватимуть слід душегубця з одних ненависних рук у другі?

О, село дихало вогнем за злочинними п'ятами, дуло, мов на рану, на кожний слід, тінь сліду, перекидало дику виру з порога на поріг, аби далі... Воно, село, передавало собі з краю

у край палким шепотом голодним, що чорний довгань, оброслий, в купецькім кожусі, летів повз цвинтар чи кузню, у зимарці серед піль приляг,— ні, уже щез... Якась півбожевільна старуха продала вбивникові за чвертку срібної бляшки мищину теплої юшки з засипом, кинула віхоть сіна перед зацвяхану конину... О, ключить він добре, коли й досі...

А ще вістка: душегубець — це княжий свекор, що втік із київського скиту пакостити, затроювати життя Мстиславичеві!

Тут уже хто живий заходив, як від запарів, ногами й очима спіймати пронозу, вести у Видубичі назад дорогу втрату!

У насупленій від сумерків світлиці одного з придорожніх князьків Рюрик присів на краєчку ослона, худющий, мов скипа, страшний, кожної миті готов до оборони, і слухав, як ширококостий рябий Давид Ольгович переконував його, що про захист, хоч би тільки одну ніч, про поміч яку-небудь йому, княжому розстризі, немає мови... Він же, Давид, на очах усіх... Ні, не квапно йому у проруб, хоч би такий вигідний, як у Видубичах... Бо —тікати? Хіба є смисл в утечі, коли не вийдеш живим поза круг держави? Не краще ждати в тишині нового часу?

У другого, Ігоревича, зараз із порога сказав йому тивун, осміхнений зловтішно, що князь у Видубичах, на прощі, хоч Рюрик бачив виразно, як дебеле обличчя з приплющеною назавжди однією повікою майнуло хоромами і щезло. Це Ігоревич, що від Рюрика зичив грошей і настирливо шукав дружби! Тут збіглець і не прив'язував коня на постій, побоявся засідки...

У третього князька, братнього сина, близький уже розпуки серед сільських стеж, він довго стояв під брамою, але йому не

отвирали — вежа-чатівня з очевидним наміром не бачила нічого. Аж тут Рюрик зрозумів із жахом свою відспівану велич...

Всеволод? Коли б до нього чудом добитись, хіба справді захистить він його своєю силою, наново віддасть владу? А що, як йому вже не в думці вигравати використаного до нитки Рюрика проти ясної Романової зорі? В їду насипле непотрібові отрути, серед сну ніж, як оцей за пазухою, теж кривавий, вб'є в зайве серце?

Страх, перший раз у житті, зігнув його плече, та він засміявся зараз облегчено й нікчемно:

— Нехай уже краще якісь Теремки чи Долбеча відставлять мене святим печерникам назад!

Три неділі минуло як один день, коли увечері на спіненому верхівці під'їздив до Видубицького скиту Рюрик, розстрига.

Над ним ширяв повагом нічний птах. Цей не лопотів уже, не кричав, тільки затинав веселу пісню провожатих про дах і спокій, про близьку мету. Оподалік монастиря князь ізсів із змарганого коня, приторочив йому до сідла кожух із сап'яновим узором, купецьку калиту, наповнену сріблом, та пустив свойого носія самопас.

Ніж кинув у болота давніше.

Під звук дубового клепала вийшов у своїх безпечних ступанцях брат Теофраст, обвішаний вогкою лозиною,— запахло теплим питвом, гризівником і мир-зіллям.

Надійшов і зловісник Макарій із запалими з мандрів очима — він дивився широко на поворотця, розбирав загадку:

— Для того ж князь... про Ірпень... Знав!

За воротарем стояв послушник Міна, червонолиций, як кат.

ЗАВИХОСТ

На високій горі, на самому гребені, вагується з вітром кедр золотоверхий. День і ніч вагується Шестикрилець із вітром своєї душі, з тугою. Вона всюди з ним, у важких, як його меч, спондеях гомонить про Чин непроминаючий.

У святині, на ловах, серед пиру й пісень, а надівсе в самоті, навертаються на очі володаря північно-західні границі. Його вухо чує крізь кожну розмову шум пущ і легіт рівнин ген від Дорогичина та люблінського чорнозему.

Він бачить їх бува слідом сугака, за яким мече стрілу в карпатському вертепі й коли скаче зі своєї чатівні серед гір на хребет раненого дика, що його доколює кинджалом. Не дає йому спокою граничне каміння на отій межі, заплутаній княжими поділами й розкиненій під небом, як безпанське обійстя.

Пора, щоб він імив силоміць старі граничні знаки, втовк каміння назад, відки його взято!

І в повазі святині, у димах курильниць він бачить знов оці болючі межі — вони миготять пригадливо з-поза виіскрених богослужбових свіч серед крилатих левів на фресках, мозаїкових соколів в ошийниках, темновидих ангелів і святих пустинників.

То князь не молиться, він сердито мріє.

Коли ж бува сидить за столом біля повних пугарів, курних мис і точених тарілок із медовими хлібами, то думкою подалеки всіх, обмірковує, як розлого й кріпко він опре себе об Буг, долішній Сян і горішній біг Вісли. І розбудовує в замислах західній уділ свій, найбільший, найцінніший, із приматом над державою войовників і святих.

В місячних тінях саду, вихилений проти стежки, немов уречений насолодою, блукає бува Мстиславич. Ляск соловіїв не заторкає його серця. Байдужі йому похвали гуслі. Думка про молоду княгиню йому далека. Не бачить її, як клониться у півсні до колиски, зачепленої плетивом об писані сволоки.

Спалюваний жагою, що рве його без упину вперед, він шугає думками понад простори, мов міфічний вовкун, що в нього під шкірою кривава від ран сорочка. Рукою в залізній укриві він сягає далеко на захід.

О, як любується його серце найскритішим із хотінь: до Чорного моря на полудні звоювати, друге — на півночі випасти з галицького запертя у новий вирій, Варязьке море,— на Балтик!

* * *

Спішить військо від Галича, Романову славу свистом копій співає. На Звенигород, на старий Володимир дорога!

Князь попереду полків,— шляхи в шоломах палахкотять.

* * *

Зірвалися в ситнику крикливі чаплі, злопотіли з гнізд під тріскіт обламуваних вітей. Плили хвилину над порожевілими

лугами, а там упали в срібну імлу. Роса на травах, на хвощі: весільна гугля верх плеча молодої.

* * *

Над Віслою дрімає обоз. Вози сперті чотирибоком, вогко блискають шпиці коліс. Половіють шатра, як порозсідані вежі. Мають писані стяги в бадьорому вітрі літковому. Вони шелещуть, мов тугі карти Євангелія в чеканній оправі, передають свою достойну мову шепотом, що окрилює серце.

Чийсь меч задзвонив співуче: перший за всіх юнак пильно гострив лезо. Заіржали коні, обсипували з високих лобів померклі за ніч косиці.

Це день.

З шатра, де на причілку тризуб Мономахів, вийшов он Шестикрилець. Малинова кирея, накинена на ліве плече, волоклася за ним, ніби пера криваві. Він зорів ясно почерез смагу щок, тугих і темних, мов бронза, смакував гожі згадки своїх побідних доріг. Цієї великої днини він був сильний, радісний і такий повний себе самого, як чара, що хоче полум'я чудового напитку перелити через береги.

А музика гострених мечів ширшала чимраз, мов гомін кіс перед жнивами. Князь слухав її й дивувався, як зберегла себе серед копит фіалкова дівина перед його наметом, ще й вовче лико: стулені два листки, всередині ягода.

— Підбігли до князя в цю мить із умивальною чашею та згрібним рядном. Він одягав мідяну сорочку, усю в кільцях, верх льняної, приперізував широкий грець кий меч із

церковним текстом і свастикою на держаку з чорного нефритового кришталю.

Тоді привели й прегарного княжого коня, носія його безсмертної слави. Золотіших очей, гордішого чола не було досі в конюшнях Галича та Києва. Коханий тільки для бою, з гривою, як полум'яне пруття, він переступав із ноги на ногу в радощах поранньої години. Князь плескав долонею стрімку шию тварини й пестливо обкручував пальці об прядь гриви, зчервоненої сонцем і розсипаної, як ореол.

Він скочив у сідло й чекав, поки у його бойовий сагайдак покладуть подвійні стріли — одні з трощі, заливаної залізом, другі з дерева, ковані до півдовжини.

Виходила стежа — тридцять юнаків. Вони тихо й квапно сідлали коней. Над темними устами в тузі піднятих брів чаїлися останки солодкого сну.

Винозорий, як гірський птах, Ольстин із Бірчі вів.

Стукнули коні в копита — й тоді нагло перед стежею виріс Мстиславич на своєму смоляному верхівці в упряжі з сап'яну і срібла. Рішив їхати чолом стежі — сам. Хотів покласти господарське око на відповідальній роботі!

Вказав рукою табор:

— Вишата, тобі! — рік першому воєводі.

Рванули з місця юнаки: запахла під копитами нетоя.

— Ждіть! — згомонів князь далеко згодом.

Ольстин їхав за князем, дивився на його плече в мідяній мережі й крізь обожания, що було як пісенний порив, думав: "На оцім величнім коні — доля нашої землі".

Стали.

Князь зорив пильно по лінії руки, простертої над брівми.

— О-ге! Семчич, Ольстин, Будич, ще хто! Біжіть на он той горб у хащах, у три мети стрігою,— погляньте звідтіль!

Десятка їх скочила з місця, захлюпотіли синявою мокрі трави. Появилися незабаром на горбі, високі, хижі, палкі. Стежили, як орли, слухали, зоріли — ніде нічого.

Вказав їм іще ліс на крайнебі, чорну хмару: — — Протряхніть маленько корчі!

Пішли чвалом, спів вітру над головами. А край лісу стихли — широким півлуком розсипалися... Пірнули спроквола в глибінь — знову зоріли, як орли,— ручай десь плеще, сонце капотить...

Вернулися скоком по князя й решту стежі. Ольстин звістив:

— Спокійно, князю!

Ідуть. Заслонили собою ниви в сірих пошумах і бліде віконце неба.

— Ліс був роздзвонений ковтанням наковтача, перекликами пташні. Розлягся гіркий легіт полину, весь у сріблі. Зозуля кувала допитливо хоріямбами старих голосінь. Блиснула

біжничка з потемнілими липовими різьбами проміж кетяги червоної калини. А там — буковий молодняк, хистка, весела, дрібнолиста гуща, сріблом підшита проти неба...

Але — затріпотіли в травах їдкі шепоти: там іскри, тут тіні... Націлилися довгорукі привиди, опукоока зрада, прикипіли до землі, до пнів... То княжий кінь шарпнув лобом у променистих брячках,— як кентавр на фризі, став дуба.

Мов огонь, жбурнений в отверту пазуху, так дзеркіт стріл, — із дерев знесло зеленим димом половину листя. Світ збур'янів, і день схитнувся.

А буковий молодняк пішов бовдуром — грянула з гущі ворожа засідка проти трьох десяток, двічі стоголова навала. Спалахнуло, як на пожарі, синіми вогнями заліз у націлених руках, чорними блисками тятив, червоним пір'ям стріл, сивими смугами вовчих шкур на озброєних плечах... Вихор ошалілих перекликів, незрозуміле горлання роззявлених ротів, брязкіт і крик потрясли лісом, аж листя впало.

Все те накрило миттю Романову стежу, гадючим танком проміж дерева обскочило її, три рази довкола заплело грудьми.

— В пробій! — скричав князь, як колись, на полях слави, підняв меч у правиці, не кутаній нічим.

Збігалися до нього щосил крізь регіт, прокльони, крізь кров — і в цю мить опірені стріли стали пражити блудом розбіганих, до безтями зжаханих коней. Як метіль на небі, так бій... Ратища ганяли почорнілим повітрям, мов каменюки, що падуть із скель, копія проривали панцирі, стягали їздців у намолочений копитами пил... Здавалося, скакали коні і дерева, небо скрилося в крові.

У якусь мить, видерту борні, розлягся поклик далекозвучного Ольстинового рога, що його він підніс до уст, потрісканих смертельним враженням. Упертий заліззям шкурянців у моріг поляни, плічми об дерево, розколене надвоє, — з диким ликом ворожої засідки перед отруєною душею, сурмач обернув назад зрошене потом обличчя, чоло, як вежа, направлене туди, де з лісу мроїв день.

А голос рога летів у простори найвищим зусиллям Ольстинових грудей, кричав у далекий обоз про кров і зраду, лунку шамітню мечів і темний ломіт сокир — про людей, озвірілих у бігу наосліп, і коней у рубіновій пасоці, що валяться додолу з риданням...

Його голос шарпався люто в многократно нерівній боротьбі, голомшив далину вісткою, що мечі вже тупіють, що поламаних лез — як в'яні, як листу...

— А на лісовій прилуці смерть стинала голови щораз, по стінах пнів літала кров.

Затрепетав у скаженім болю чудовий княжий кінь — піднісся, як велет, високо, блиснув черевом у вогких посвітах, із розпукою упав на передні ноги, аж по ясні груди. Чиясь волохата рука з-поза пнів досягла князя залізним гаком, за наколінник сунула з сідла... Як змій вихилився князь наперед себе, ніби заходова тінь довжиться, ріс,— цвяхнув мечем із свастикою по зрадливій руці, і всі тоті пальці враз із гаком упали на моріг.

Поправив, шарнув лезом удруге — й голова покотилася, як бурдюг, по лісових пісках.

— Князю, ось кінь!

Це Ждан із Стороніви дужався щосили з упертою Романовою волею, переконував князя, благав щастя вмерти за нього, аж у безпам'ятній розпуці скочив у клекіт, зчепився з цілою тічнею, полетів у криваву глибінь...

— Скакав Семчич проміж виття стріл, ловився в бігу дерев, князеві до боку біг. Князь же упертий у стрічний бук, під міру плеча, застряг узуттям із металевими дзьобами в тверду землю,— став.

— Гай, потягнімо, сини!— скричав на ввесь бір.

Он продираються крізь сповенений вир борні, крізь людські та кінські трупи Малкович, Боговітин, Бубич, обидва Хиличі, Брадучан, В'ятко, Недан, Демкович, Радогост. Геройським гуртом прорубуються туди, де видно наставлений навідліг княжий щит із візерунком орла в промінні шести крил.

Уже, уже довкола князя огорожа з десятка щитів, із палаючих сердець, із стегон молодих, стооких.

Аж тепер поперли наступом вперед — відбитися, зламати залізний круг, виховзнутись із смертельної пащі!

— Біжи, біжи! — закричали всі й полетіли з шумом і дзвоном, ніби той срібний град над землею.

— Щоб тобі остання — стораз! — з-поза блиску зціплених зубів кляв Будич...

І пхнув заліззям першого, що налетів із крутіжі, вдарив раз тільки — мигнуло перед ним дивно побіліле, короткообразе обличчя, якому немов наглий сон рота роздирає... Та в цій хвилині й сам звалився з ломотом поруч тамтого, крізь бляху

нагрудну штовхнутий копієм у серце,— й поза людським розгоном уже, поторощений, кидався довго в пилі...

А в місці, де розпучливо вгризалася стежа, окружним валом станула засідка, розносила запору в тріски. Там Любо Боговітин, наймолодший у батьків, проміж бій безнадійний, проміж останні зусилля кинув оце згірдливий визив неминучій смерті. Слова п'янкі летіли наругою з-поза хижих зубів, і лунав насмішливий заклик бойового поля. Мов у глум, він звав на герць ворога, хоч цей давив жменю хоробрих лавою кланцатою, як спижі.

— Сюди, клятущий, сюди, вуха котюжині, хвіст кривий, з китицею! Сюди, щоб ти розсипався, гей сіль у руках, щоб ти зніячився на ніяке!

Він покрикував хрипло безтурботним своїм голосом, аж нахлинула смерть, вимолоджена так само, як він, горда, в черленій барві...

Й улюбленець усіх, Бойтіх із Семидубів, що відбивався наскакуючій глоті мечем і копієм, упав боком на землю, аж задзвеніло. Його ловили живим: одним ударом меча розчерепив він тільки що дзеркальний шолом якогось знатного старшини, провалив укриву враз із головою, аж чаплині пера змішалися з кістьми.

Проміж дику борню, нечувану, Бойтіх обтирав долонею важко зранене обличчя, що його мив кривавий дощ. Юрба розтрясених рук простерлася по нього скаженим переплетом, і він з прижмуреним поглядом переможця, немов у насолоді останній, обернув вістря меча проти свойого серця.

Ще один наскок, один іще змаг із борцем, що його в упор зрушували з місця, як гору,— й під лемент ворога юнак упав із визвольним хлюпотом на лезо власного меча.

А боярський одинак Радивой довго купував смерть, не міг сторгувати! Його носило на межі дійсності й сну, метало знести запори, як вода, вродитися ще раз, здобути наново своє життя, почути противника під важко розгойданими грудьми. Він облизував сухі губи у пекельному труді, згадав свою кохану: "Аби я йшла наперед тебе в огняних дощах — пахла тобі водою на милю!"

Довго купував смерть Радивой, не міг сторгувати!

А жменя завзятців маліла на очах.

— Гай, натужімся, сини! (князів поклик востаннє).

Косьба його меча не вгавала ні на хвилину. Оце ж він спрягся знову в неймовірному двобою з якоюсь купою шкур, крику, заліза, що задужала на нього, вилудилася, немов відьмак, жилавник, рула, як кінь, укушений ласицею,— що намне її князь,— уже б із кісток голки стали! — то зверже із себе цілу, настромить вістрям свій меч, гірко та грізно жде... Збирається у собі наново з дрімливим посміхом перекошених губ, як той, що його стріла не ловиться, та смерті не ймитися ніяк.

Га! Щось липке й тепле залило йому нараз обличчя й із силою звільненої стихії солодко-солоно сплило до уст... Гаряче підірвалося, мов кігтями роздерте серце. Кутом ока, укритим імлою, Шестикрилець узрів у цю мить відкритий шлях на Галичину й Волинь.

Удар ратища, ще один, вбив мідь шолома у кості черепа, проте князь не чув уже цього удару. Рука замаяла навправ, навідлів — і впала. А тоді смуга світла, сліпучого, як грань, роздерла вдвоє гидко потемнілий світ й ошалілим круговоротом покотилися в суміш і стрімголов, закосом і горі-дном розкричані міста, церкви в огнях золотих бань, шляхи, твердині, ріки, ліси піднебні й степ, прометений із половчина повік. Усе, що він держав закутою залізом правицею,— усе, що було досі Шестикрильцем.

Фіалкова дівина розцвіла край корчів, що немов прийшла з обозу за ним, трепетала під плямами крові,— під червоним, незнаним страхіттям...

— Один тільки голос Ольстинового рога дужався ще з життям у молодій привабі, у тузі за щастям, що його вже не зазнати. Поколений, постріляний, останній із стежі, Ольстин жбурляв кров'ю у ріг, захлиснувся нею, кричав у далекі вуха жах многовічної прийдешньої ночі...

Аж підкинений чиєюсь ногою в ременях, що нахлинула із дна крутіжі, турій ріг із струєю крові покотився сріблом продовж стежини — задзвонив глухо і знімів.

Блакить неба прозоро палилася над Ольстиновим трупом довгу німу хвилину,— тоді ж потахла, стала сиза, мов звид. Налітав буревій із вісляних пісків.

* * *

Як галич на свіжу оранку, злетіли на побойовище русичі, в оспіху розглядали вбитих, із криком розпуки шукали Мстиславича. Засідку ніби вихровиця звіяла дотла, і коли б не звал ворожих трупів поміж тридцять свого цвіту, здавалось би,

що січа в лісовому урочищі снилася тільки ясній червневій днині...

Та чи не там он, притрушений листям, укрив він, володар, пориту землю собою? Безстрашна зозуля розсипає над сумним лицарським обрисом сірі сльози, вигуки болю й питання, як плачка, тужить-кує хоріямбами старих голосінь.

Ой, леле! Край буковинки, простертий горілиць, у геройській глумливій красі широко лежав Шестикрилець...

Кричали до нього кричма — не озивався, брали його в обійми — не чув. З-під мережі панциру текла покволом свіжа, спінена кров.

— Костян із Турі брав голову в руки, ридав:

— Кладіть його громадою на списи гартовані, в'яжіть залізо гонами ліщини! Вгортайте тіло в стяги, щитом із лосячим ременем одіньте його — у руках меч, червона калина на серці! Несіть його понад поля в бойову пісню віковічну!

— Там, звідки двигнено велике тіло, лячна розтока красила землю й котилася, як жива,— лицем на захід.

* * *

Табір. Сповенене людське море бурхливо б'є об береги. Жаль давить серця, рве стогони з грудей. Старшинська рада? Хіба хто знав наміри того, що сам один двигав тягар величезної влади, а тепер ліг на похоронних санях, укритий прапорами держави?

— Відступ! — звисока гомонів кам'яним обличчям перший воєвода Вишата.

— Відступ! — вістили своїм частинам тисяцькі, соцькі, четові. Далеко десь гриміло гучно по небу. Буря йшла — кучерявила трави, котилася курним перевертом понад волинський шлях.

Військам велено відплисти лісами на схід, і вони ринули сірим звалом у прямоїзне русло стародреву. За ними рокотіли весняні громи — запалювали з обкапаних живицею ялиць огнисті віхи, ватри жалібні тому, що сам був весняним громом.

Падали накази, вози тягнули важко, шуміли в травах тисячі копит, немов обмотаних вогкою вовною.

Біля нашвидку збитих і покладених на віз смертних саней їхали чужі дружинники у своїх волосяних брунатних опанчах верх зброї, при мечах коротких, як ножі, немов вікінги з книг Едди, їх діди.

Дружинники несли свій стяг із розшитим чорним круком та насупленим напівом, із паузами твердими, як удари, проносили пісню на сон героєві, споминали ріг Гіялля — аз ним хвалу мечів, розсіяну поза смерть і тлінь.

Мелодія з малим засягом звуків росла суворо і скупо, з тону на тон, з інтервалу на інтервал, як слід музичній старовині. Це був ритуальний опровід героя, із загою про Гунді Гундігсбані, переможця демонів.

Згодом співці знизили голос до шепоту, що як гук металу гоготів із об'єднаних войовницьких грудей. Вони причитували

стару пісню Велюспи про сумерки грядучих довгих зим, часи зрад і вбивчих булав.

Усюди, де тільки сльозив лісовий струмок або хочби капливець, порослий мохом, дружинники ставали враз і пили долонями воду на спомин вічних ловів і краси раїв Вальгали. Там князя-героя, що вів їх у країну лицарського подвигу, зливатимуть водою безсмертя, щоб міг побачити Одина, якого плащ — небо, наголовник — хмара.

Тоді ж, мов арфи многострунні, заплакали бояни у невперізуваних гребенних ризах до землі, у вінках омели над віщими брівми. Руками, піднесеними у жалібному пориві, вони кидали велетенську Романову тінь на всі віки народу. Славили князя-воїна, що вмер від ран, вічно молодий,— у святий день Чину, у розгарі задумів спочив.

Хвилинами вони змовкали нагло, підкошені тривогами майбуття, що запирали їм віддих у грудях. Оголошені, спотикалися тоді, як сліпці, у своїх доземних сорочках із сивого льону, аж знову в ритмі похоронних кроків, воєнного півтанку, тропоти — находили себе й нові слова для Пісні. А слова ці вістили непохитно, що сила героя остане всеціло в народі. І вдержить нарід сподавні межі, понесе ціннощі високо — кивот у раннє сонце.

І ще співали бояни, що душа народу — як гірська миса з каменя, з самородною водою, що з неї п'ють орли. Під кожний сумерк вода зникає до дна й божеська миса порожня по вінця, а кожним ранком чашечний камінь оцей знову гостить орлів, повний джерельним буртом по самі береги.

Гриміло ще. Над верховіттям у мідяних хмарах йшли на себе їздці з блиску та імли, громада духів у морі полум'я. Вони

орали обрії колісcям огненних квадриг: розсипували золоті шприхи на поворотах небесної дороги.

Це було так, наче й там ішов жорстокий бій, як той, на землі, що родить смерть і нове життя,— творче ж хотіння чинить безсмертним.